جۆرج تەرابیشی

و

لێکشیتاڵکردنی ئایدیۆلۆژیای

هاوچەرخی عەرەبی

سەرچاوە

د. هاشم صالح

الأنسداد التأريخي

لماذا فشل مشروع التنوير في العالم العربي؟

دار الساقي، بيروت- الطبعة الاولى، ٢٠٠٧

- ص ص ٢٥٧، ٣٠٠

ناوی کتێب: جۆرج تەرابیشیو لێکشیتاڵکردنی

ئایدیۆلۆژیای هاوچەرخی عەرەبی

نووسینی: هاشم ساڵح

وەرگێڕانی: شوان ئەحمەد

بابەت: فیکری

مۆنتاژی کۆمپیوتەری: سەیران عەبدولرەحمان

تیراژ: ١٠٠٠ دانە

نرخ: ١٠٠٠ دینار

ژمارەی سپاردن : ١٣٦٢ ی ٢٠٠٨

چاپخانەی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم

چاپی : یەکەم ساڵی ٢٠٠٨

کوردستان -سلێمانی

www.serdam.net

www.serdam.info

هاشم سالح

جۆرج تەرابیشی
و
لێکشێتاڵکردنی ئایدیۆلۆژیای هاوچەرخی عەرەبی

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە
شوان ئەحمەد

سلێمانی ٢٠٠٨

زنجیره کتێبی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم
کتێبی گیرفانی ژمارە (٩٥)

سەرپەرشتیاری گشتیی زنجیرە
ئازاد بەرزنجی

پێرست

بەشی یەکەم

جۆرج تەرابیشی و لێکشیتاڵکردنی ئایدیۆلۆژیای هاوچەرخی عەرەبی ٧

گوناهبارکردنی سەردەمی رێنیسانس، وەك سەردەمی کرێگرتەیی بۆ خۆرئاوا ٢٩

شەڕ لەگەڵ حەسەن حەنەفی ٣٩

بەشی دووەم

رۆشنبیرانی عەرەبو کەلەپوور

دەربارەی کتێبەکەی "جۆرج تەرابیشی": کوشتارگەی کەلەپوور لە رۆشنبیریی هاوچەرخی عەرەبیدا ٦١

I-خستنە روی ئیشکالیەتێکی گشتی: بە ئایدیۆلۆژیکردنی کەلەپوور ٦٣

II - مشتومڕ لەگەڵ زەکی نەجیب مەحمود٧٢

III - مشتومڕ لەگەڵ محەمەد عابد جابری ٩١

IV- بەرەو داماڵینی ئەفسانەو ئایدۆلۆژیا لە کەلەپور ١١٢

پەراوێزەکان ١٢٧

- بەشی یەکەم -

جۆرج تەرابیشی و لێکشیتاڵکردنی ئایدیۆلۆژیای هاوچەرخی عەرەبی

دەكرێت بڵێین ئەو تێزە و لێكدانەوانەی لە كتێبی (نەخۆشكەوتن بە خۆرئاوا)ی "جۆرج تەرابیشی" دا هەن، دەتوانن یارمەتیمان بدەن بۆ تێگەیشتن لە هۆكاری ئەو داخرانە مێژووییەی لە ئێستادا دوچاری هاتوین. ئەگەر زۆربەی زۆری توێژی رۆشنبیرانی ئێمە، توشی پەتای دژایەتیكردنی شارستانیەت و مۆدێرنەی خۆرئاوا هاتبن، ئەی بۆ خەڵكانی ئاسایی چی بڵێین؟ ڕەنگە ئەو میتۆدی دەرونشیكاریەی "تەرابیشی"، بۆ شرۆڤەكردنی هۆكارەكانی پاشەكشەكردنی عەرەب بەكاری هێناوە، زۆر بەلامانەوە پەسەند نەبێت، بەڵام ئەمە هیچ لە مەسەلەكە ناگۆڕێت. كتێبەكەی ئەو بە هەردوو بەشەكەیەوە[1]، دەكرێت بخوێنرێتەوە، بەبێ ئەوەی تەواوی تێرمەكانی دەرونشیكاری وەكی خۆیان وەربگرین.

"تەرابیشی" وەکی توێژەرێك، مێژوونوسێکی بە توانای مێژوی هزرەو دەزانێت چۆن دەست دەخاتە سەر چەمکە سەرەکیەکانی هەر نوسەر و هەر ئاقارێکی فیکری و فەلسەفی. هاوکات لەبەر ئەوەشی ئاشنایەتیەکی باشی لەگەڵ رۆشنبیریی عەرەبی و بیانیدا هەیە، ئەوا دەتوانێت بیروبۆچونی هەر نوسەرێك کە بیەوێت، تاوتوێ بکات و زۆر لێهاتوانەش خاڵە بەهێز و لاوازەکانی ئاشکرا بکات. لە دووەم بەشی پرۆژەکەیدا، بەمجۆرە سەودا لەگەڵ "د. حەسەن حەنەفی"دا دەکات. لە دوایدا دێینە سەر باسی ئەمە.

ئەم کتێبەی "تەرابیشی" بە بەرگی یەکەم و دووەمیەوە، پانۆرامایەکی گشتیمان دەربارەی گوتاری روناکبیرانی هاوچەرخی عەرەب و تێزە و بیرو بۆچوونەکانیان بەردەست دەخات. سەرەتاش بەر لەوەی بکەوێتە لێکشیتاڵکردنیان و بەستنەوەیان بەو سیاقە مێژوییەی تیایدا دروستبوون و رەگوڕیشەیان ئاشکرا بکات، گوتار و تێزەو تیورەی ئەو رۆشنبیرانە بەرچاو دەخات. بەم کارەشی خزمەتێك بە خودی روناکبیرانی

عەرەب و خوێندکارانی خوێندنی بالاّ و تەنانەت خوێنەری ئاسایش دەکات، کە دەیەوێت بزانێت روناکبیرەکانمان چۆن چۆنی بیردەکەنەوەو بۆچی وەها بیردەکەنەوەو یان بزانێت جیاوازی نێوانیان چییە و ... هتد.

هاوکات "تەرابیشی"بۆ زیاتر گەیاندنی مەبەستەکەی، ئەو ڕوناکبیرانە پۆلێن دەکات و دەیانکات بە چەند بەشێکەوە. بۆ نمونە یەکەم شت بە روناکبیرە ئەقلاّنیە ڕاستەقینەکان دەست پێدەکات، ئەوانەی هیچ سازشێك لەگەڵ ئایدیۆلۆژیای ئاژاوەگێڕیدا ناکەن، نمونەکانیان وەك: "تەها حسێن" و "فوئاد زەکەریا". لە لاپەڕە ١٠٢ بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا دەڵێت: (فوئاد زەکەریا دواپین پارێزەری رێبازی ئەقلاّنیەتە لە دنیای ئێمەدا). پۆلێکی دیکەی روناکبیران، سەلەفیە تاریکخوازەکانن، لە شێوەی "شێخ محەمەد متوەلی شەعراوی" و کەسانێکی تر کە لە ئەژماردن نایەن. هاوکات سەلەفیەتی رۆشنگەریشمان هەیە کە "تەهتاوی" یەکەمین رابەری بوو، دەکرێت

"محەمەد عەممارە"ش (لە قۆناغی سەرەتایدا) لەسەر ئەم خەتە حساب بكرێت، بەر لەوەی هەڵگەڕێتەوەو وەكو "ڕاشد غەنوشی" و كەسانێكی دی ببێتە سەلەفیەكی پەتی. هەروەها سەلەفیەتی مۆدێرنیشمان هەیە، بە شێوازی "مونیر شەفیق" و "وەجیە كەوسەرانی". لێرەدا نابێت سەلەفیەتی چەپڕەویشمان لەیاد بچێت بە شێوازی "حەسەن حەنەفی"، یاخود سەلەفیەتی میللیگەرا بە شێوازی "بورهان غلیون"، یان سەلەفیەتی بەسیاسیكراو بە شێوازی "عیسمەت سەیف دەولە"، یاخود سەلەفیەتی نیشتمانی دوور لە مەزهەبگەرایی، بە شێوازی "تاریق ئەلبشری" و...هتد.

هەموو جۆرەكانی فێندەمێنتالیزم زۆر بە وردی و بە چاكی لێرەدا باسكراون، ئەگەرچی جیاكردنەوەیان لە یەكتری هەندێ جار ئەستەمیشە، جگە لە فێندەمێنتالیزمی تاریكخواز نەبێت كە ئاشكرایە و دژایەتیكردنی بۆ شارستانیەت و مۆدێرنە، راستیەكی حاشاهەڵنەگرە. هەرچۆنێك بێت پرسیاری سەرەكی لێرەدا ئەوەیە: (ئایا گەڕانەوەی ڕۆشنبیرانی عەرەب بۆ

سەلەفیەت واتە بۆ میراتی کۆنی ئایینی، دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری دەرونی — نەخۆش، یاخود هۆکاری کۆمەلاّیەتی — مێژویی — سیاسی لە پشتە؟). بێگومان نوسەر ئەگەری یەکەمیان بەڕاست دەزانێت، بەلاّم بێئەوەی گرنگی هۆکاری دووەمیان فەرامۆش بکات. ئەگەر نسکۆی پێنجی حوزەیرانی **١٩٦٧** نەبوایە، نە ئەم گەڕانەوە چڕە بۆ رابوردو دەستی پێدەکرد و نە تەرێزکردن لە سەردەمی رێنیسانس و دژایەتیکردنی شارستانیەتی نوێی خۆرئاوا تۆخ دەبووەوە.

بەلاّم **"جۆرج تەرابیشی"** بە وردی کار لەم مەسەلەیەدا دەکات و دووپاتی دەکاتەوە کە ئەو مەبەستی ئەوە نییە، رۆشنبیرانی عەرەب لەسەر کلینکی دەرونشیکاری ڕابکێشێت، بەڵکو تەنها دەیەوێت ئەوە لەگەڵ گوتارەکانیاندا بکات! بەلاّم داخۆ ئەمە کارێکی بەجێیە؟

بە بۆچونی ئەو ئەوەی دوچاری نەخۆشی نیرڤۆسی کۆمەلاّیەتی بووە، گوتاری ڕۆشنبیرییە نەك رۆشنبیران خۆیان. بەلاّم من نازانم چۆن دەبێت گوتار نەخۆش بێت،

یاخود چۆن دەکرێت بەو شێوەیە گوتار لە خاوەنەکەی جیا بکەینەوە؟ لێرەدا دان بەوەدا دەنێم کە بەڵگەو بەهانە زۆر ئاڵۆز و دژوارەکانی ئەو لەسەر ئەم مەسەلەیە، قەناعەتی تەواویان پێنەکردم. پێموایە پیسکۆلۆژیای جەماوەری یان پیسکۆلۆژیای دەستەجەمعی بە زاراوەکەی "گۆستاڤ لۆبۆن"، زیاد لە پیسکۆلۆژیای تاکەکەسی "فرۆید"، بەسەر رۆشنبیرانی عەرەبدا دەچەسپێت. من کە ئەمەش دەڵێم، دەزانم "فرۆید" بۆ خۆی هەندێ توێژینەوەی بۆ پیسکۆلۆژیای جەماوەری تەرخانکردبوو، وەکو "جۆرج تەرابیشی"ش باس لەوە دەکات.

رۆشنبیرانی عەرەب دوای شکستی حوزەیرانی ٦٧، بەرچەکرداری دەستەجەمعیانەیان هەبوو، کە جیاوازی ئەوتۆی لەگەڵ پەرچەکرداری جەماوەری عەرەبیدا نەبوو. پیسکۆلۆژیای دەستەجەمعی پێمان دەڵێت، جەماوەر بە شێوەیەکی ناخودئاگایانە کار دەکات. تاکە کەسیش هەر کاتێك تێکەڵ بە جەماوەر بوو، بە شێوازێك ڕەفتار دەکات جیاوازە لەوەی ئەگەر هەر خۆی بە تەنها بێت.

(بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم مەسەلەیە، بڕوانە کتێبەکەی گۆستاڤ لۆبۆن: سایکۆلۆژیای جەماوەر، کە ئێمە وەرمانگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی و لەلایەن خانەی ساقیەوە چاپکراوە).

کەواتە ئەو رۆشنبیرانەی "تەرابیشی"، تاوتوێی گوتارە ئایدیۆلۆژیەکانیان دەکات، تەواو دژی سەردەمی رێنیسانسی عەرەبی و شارستانیەتی مۆدێرنەن بە گشتی،ئەوانەن دوای ئەوەی بوون بە جەماوەرێکی ئاژاوەگێڕ و بێسەروبەر و تەواوی ئاگایی و هۆشیاری خۆیانیان لەدەست دا و بوون بە بەشێك لە جەماوەر، هیچ خاڵێکی جیاوازی و لێکجیاکەرەوە لە نێوان ئەوان و جەماوەردا نەماوە. لەبەرئەوەی جەماوەر لە خۆرئاواو کۆلۆنیالیزم و ئیمپریالیزم داخ لە دڵ بوو، ئەوانیش بە هەڵچون و کەفوکولێکی زۆرەوە هەڵوێستیان لە خۆرئاوا وەرگرت و هەموو رۆحێکی رەخنەیی و مەیلێکی ئەقلانی دروستیان لەدەست دا. کەواتە ئیتر پێویست بەو زاراوەگەلە بێشومارەی دەرونشیکاری ناکات کە زۆربەی تایبەتە بە سێکس، وەك: (ڤالوس و خەساندن و

سروشتی کۆمی و... هتد)، له پێناو حاڵیبوون لەو پەرچەکردارەی له دوای شکستی پێنجی حوزەیراندا دروست بوو.

پێموایه ئەم کتێبه ئەگەر ئەم زاراوانەشی تێدانەبوایه، هیچی له نرخی خۆی کەم نەدەکرد. چونکه توانای زۆری زانستی و فەلسەفی "جۆرج تەرابیشی"، بەس بوون بۆئەوەی وەڵامی پڕاوپڕی نەیارەکانی بداتەوە و ئایدیۆلۆژیای عەرەبیش سەر لەبەر شیتاڵ بکات. ئەمەش به ئاشکرا له زۆربەی زۆری بەشەکانی کتێبەکەیدا دەبینین، به تایبەت کاتێك دێته سەر باسکردنی بۆچوونه ناکۆك و دژ به یەکەکانی "د.حەسەن حەنەفی". ئەو بۆچونه ناکۆك و دژبەیەکانەی ئەویش بەرەنجامی نەخۆشیەکی دەرونی یاخود نیرڤۆسیەکی دەستەجەمعی نییه، بەڵکو پەیوەندی به بارودۆخێکی مێژوویی تایبەتیەوە هەیە. لەبیرمه کاتێك "حەسەن حەنەفی"م بینی، به دەنگی بەرز بانگی لێکردم (تەنانەت بەرلەوەی سلاڵویشم لێبکات)، وتی: (من وەك ئەرکۆنی برادەرت نیم! ئەو ئەتوانێت چۆن حەزی پێیەتی و چۆنی

ئەوێت، کەلەپوری ئیسلامی شرۆڤە بکات و هەڵیبوەشێنێت، چونکە ئەو لەسەر کەناری ڕووباری سین دانیشتووە و ترسی هیچ شتێکی نییە. بەڵام من لەسەر کەناری ڕووباری نیل دەژیم و شەقام و فێندەمێنتالستە تەقلیدیەکانیش لە هەموو لایەکەوە تەوقیان داوم). پێموایە هەقیەتی کە وا دەڵێت و قسەکەی لە جێی خۆیدایە.

ئەو ناکۆکیە گەورەیەی "حەسەن حەنەفی" تێکەوتووە، بە ناچاری بووە، لەبەرئەوەی ویستویەتی خۆی لەو بەڵایە لابدات. "تەرابیشی"یش دوای ئەوەی لە ئەژمارکردنی ناکۆکیە زۆرو زەوەندەکانی دەبێتەوە، بەوپەڕی زیرەکی و ئەمانەتەوە باس لەم حاڵەتەی "حەسەن حەنەفی" دەکات. ئیتر کەواتە لێرەدا چ پێویست بە بەکارهێنانی میتۆدی پزیشکی دەرونی دەکات؟ مەسەلە سیاسی و کۆمەڵایەتی و مێژووییەکان، لەسەرو هەموومانەوەن. من بۆ خۆم ئەگەر لە وڵاتانی عەرەبیدا بژیامایە، هەرگیز نەمدەتوانی چارەکی ئەو شتانە بنوسم کە لێرە لە پاریس نوسیومن. تەنانەت نەشم دەوێرا ئەو شتانە وەربگێڕم کە تا ئێستا وەرمگێڕاون.

دەبێت ئەوە بزانین ڕۆشنبیر مەحکومە بەو ژینگەو هەلومەرجە مێژووییەی تیایدا دەژی. هەر لەبەرئەوەشە رۆشنبیرانی ئێمە روو لە دەرەوە دەکەن، بۆ ئەوەی بە ئازادی بیر بکەنەوە و وا بکەن رووبەری ئەو شتانەی ئەستەمە بیریان لێبکرێتەوە، بەرتەسك بکەنەوە. لە کۆندا سۆسیۆلۆژیستی فەرەنسی "ئەمیل دۆرکهایم" دەیوت: (کۆمەڵگە خوایە یاخود خوا کۆمەڵگەیە). کاتێکیش کۆمەڵگە حەقیقەتە سۆسیۆلۆژیە قورس و گرانەکانی خۆی فەرز دەکات، وەی بە حاڵی ئەوەی دژایەتی دەکات و گوێی پێنادات.

لەم ماوەی دوایدا سەردانێکی ولاّتی مەراکیشم کرد و لە شاری (صویرە)دا، چاوم بە خوێندکارێکی ئەو ولاّتە کەوت کە فەلسەفە دەخوێنێت و حەزی پێیەتی. دەربارەی چەند مەسەلەیەکی رۆشنبیری عەرەبی کەوتینە گفتوگۆکردن. لێم پرسی: (لێرە لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی لەسەر کەلەپووری ئیسلامی دەکرێت؟). حەپەساو بە شڵەژانێکەوە سەیری کردم و پاشان وەلاّمی دامەوەو وتی: (مەبەستت چ لێکۆڵینەوەیەکە؟ رەخنە لە ئایین

ناگیرێت. قورئان و سونه لەسەرو رەخنەو مێژووەوەن و هیچ میتۆدێکی ئینسانیان بەسەردا پراکتیزە ناکرێت).
ئەم وەڵامدانەوەیەیم پێ سەیر بوو. زانیم بە کەڵکی مشتومڕ و گفتوگۆ نایەت و هەرواشم کرد. بێدەنگ بووم و کۆتایم پێهێنا، چونکە نەمەویست توشی شۆکی بکەم و باوەڕی بەو شتانە لەق بکەم کە ملیۆنەها خەڵکی موسڵمان قەناعەتی تەواویان پێی هەیە. ئەو کات زانیم مرۆڤ لە ئەوروپادا بژی چ مانایەکی هەیە. بۆیە دەبێت سەروەختێك سەفەری دەرەوە دەکەم، ئەوەم لە بیر نەچێت کە من ماوەی سی ساڵە لە خۆرئاوا دەژیم. لە دڵی خۆمدا وتم: ئەگەر نەهاتمایە بۆ ئەوروپا، منیش ئاوا وەکی ئەو کوڕە باشە بیرم دەکردەوە. ژیان لە ئەوروپا، واتە بوونی فەزایەکی رۆشنبیری ئازاد، فەزایەك بواری ئەوەت بۆ دەڕەخسێنێ باس لە هەموو شتێك بکەیت، تەنانەت مەسەلەی خوا خۆشی، واتە مەسەلەی بون و نەبونیشی! ئەمە و سەرەڕای مەسەلەگەلێکی دی کە پەیوەندیان بە ئایین و موقەدەسەوە هەیە.

ئەو ناکۆکی و دژایەتیانەشی لە بۆچونەکانی "حەسەن حەنەفی"دا هەن و "تەرابیشی" بە درێژایی بەشی دووەمی کتێبەکەی باسی لێدەکات، هەر بە تەنها ناگەڕێتەوە بۆ شیزۆفرینیای کەسێتی یاخود بۆ نیرڤۆسی فەردی و دەستەجەمعی، بەڵکو پەیوەندی بە ستراتیژیەتێکی بە ئاگا و ناخود ئاگاوە هەیە کە نوسەر کاری پێدەکات. ئەودەیەوێت (واتە حەسەن حەنەفی) هەردوو جەماوەرەکە لە میسر و وڵاتانی عەرەبیدا، رازی بکات: جەماوەری ئیخوان موسلمین و جەماوەری مارکسی و لیبرالی و مۆدێرنەکان[٣]. هەروەها دەیەوێت خۆی لە بەڵای شەڕی جەماوەری ئیخوان موسلمین بپارێزێت، کە بە ژمارە زۆرترن و توانای زۆری سەرکوتکردن و دەست وەشاندنیان هەیە. "تەرابیشی" لە دوا لاپەڕەکانی کتێبەکەیدا ئەمانەی زۆر بە وردی باسکردووە.

شایەنی باسە سەروەختێك بیریارانی ئەوروپا رەخنەیان لە کەلەپووری مەسیحی دەگرت، رێوشوێنی زۆریان دەگرتە بەر، بۆ ئەوەی خۆیان لە رِق و تورِەیی

ئۆردوی ئسولّیەکان بپارێزن. بۆ نمونە "سپینۆزا" کتێبە رەخنەییەکانی بەناوی خۆیەوە بلاّو نەدەکردەوە، تەنانەت دواین کتێبی لەسەر داوای خۆی لە دوای مردنی بلاّوکرایەوە. هەروەها کەسێکی وەك "ڤۆلّتێر" چەندین کتێبی بلاّوکردۆتەوە، بەبێ ئەوەی ناوی خۆی لەسەر بێت. تەنانەت کار دەگاتە ئەوەی کلّێسایەکی بچوك لە کۆشکەکەیدا دروست دەکات و ڕۆژانی یەکشەممە تیایدا وەعزی ئیمانداران دەدات، بۆ ئەوەی پیاوانی کلّێسا وازی لێبێنن و دەستبەرداری بن. چونکە بەرگوێی کەوتبوو کە کلّێسا چەند کەسێکیان ناردووە بۆ شوێنی نیشتەجێبونی لەسەر سنوری سویسرا، بۆ ئەوەی لە ناوی بەرن و بیکوژن.

مەسەلەی کەلەپووری ئایینی ترسناکە، بگرە زیاد لە پێویست ترسناکە. رەنگە لەم روەشەوە ئەزموونی ئەوروپا لەگەلّ فێندەمێنتالیزمی توندڕەوی مەسیحیدا، چاکترین نموونەیەك بێت.من کە ئەم قسانە دەکەم بۆئەوە نیە پاساو بۆ رۆشنبیرانی خۆمان بهێنمەوە، لەبەرئەوەی لەگەلّ تەوژمی فێندەمێنتالیزمدا رێدەکەن و

دەستبەرداری پێگە پێشکەوتنخوازیەکانی پێشتری خۆیان دەبن و تەرێز لە سەردەمی رێنسانس دەکەن. نەخێر ئەوەی من دەمەوێت، تەنها ئەوەیە لە هۆکاری ئەم دیاردە سەیرە حاڵی ببم. من لەگەڵ ئەو کۆتاییە قەشەنگ و بەنرخەدام کە "تەرابیشی" بەشی یەکەمی کتێبەکەی پێ قفڵ داوەو ناونیشانی ئەو بەشەش ئەمەیە: لە غەربزەدەییەوە بۆ مۆدێرنە. لە پێنج خاڵی گرنگدا ئەو پرۆژە گشتیەی رونکردۆتەوە کە پێویستە رۆشنبیری عەرەبی پەیڕەوی بکات، ئەویش لەپێناو دەرچوون لە دۆخی کالْفامی و نەزانی و گەیشتن بە قۆناغی کامڵی، وەکی "کانت" لە پێناسەکردنی بۆ رۆشنگەریدا دەڵێت. هاوکات بۆئەوەی دەستبەرداری بەکارهێنانی کەلەپوور بێت، وەك ئامرازێکی کاراو کوشندە بۆ دژایەتیکردنی مۆدێرنە و شارستانیەت.

وەڵامدانەوەی ئەو شکست و دۆڕاندنەی لە بەرامبەر ئیسرائیلدا دووچاری هاتین، بەوە نابێت خۆمان بخەینە باوەشی کەلەپووری کۆنەوەو دەرگاش بە ڕوی جیهانی مۆدێرندا دابخەین، بەڵکو بەوە دەبێت رێگایەك بۆ

هەماهەنگی کردنی ژیاری لەگەڵ مۆدێرنەدا بدۆزینەوە.
پێموایە لێرەدا ئەو قسانەی "تەرابیشی" لەجێی خۆیدایەتی کە دەڵێت: (جیهان لە ئەمڕۆدا زیاتر بەرەو ئەوە دەچێت ببێتە جیهانێکی یەك شارستانیەت و فرە کلتوری. تا دوێنێ چەندین شارستانیەتی جیاجیامان هەبوو، بەڵام لەمڕۆدا ئەوەی هەیە یەك شارستانیەتە، ئەویش شارستانیەتێکی جیهانیە. فرەیی لە دنیای ئەمڕۆدا تەنها لە کلتوردایە، ئەویش کلتوری نەتەوایەتیە). (بەرگی یەکەم، ل ١٧٤). ئەم بۆچونە پێمان دەڵێت: (کلتوری عەرەبی و هندی و یابانی و چینی و ڕوسی و فەرەنسی و ئەمریکی و.. هتد) هەیە، بەڵام لە بەرامبەر ئەمەدا تەنها یەك شارستانیەتی یۆنیڤێرسالی هەیە بۆ هەموان. بۆ نمونە یەك زانستی فیزیا و کیمیا و گەردون و بایۆلۆژیا، لە تەواوی زانکۆکانی جیهاندا هەیە. شتێك نییە ناوی زانستی فیزیای ئیسلامی یان ماتماتیکی مەسیحی بێت! هەروەها شتێك نییە ناوی پیسکۆلۆژیای ئیسلامی بێت، وەکی هەندێك دەمارگیری توندڕەو باسی دەکەن. ئەوەی

هەیە یەك پیسكۆلۆژیایە و بەسەر تەواوی مرۆڤایەتیدا پراكتیزە دەبێت. ئەم قسەیە بۆ تەواوی زانستەكانی دیكەش ڕاستە. بەڵام ئەوەی هەیە ئەوەیە دەتوانین بە زمانی جیاجیای وەك عەرەبی و ئینگلیزی و فەرەنسی و ئەڵەمانی و ڕوسی و... هتد، بگەینە ئەو زانستانە. سەرەڕای ئەوە، بەها سەرەكیەكانی شارستانیەتی مۆدێرن وەكی ڕێگەدان بە پلورالیزمی ئایینی و سیاسی و ریزگرتن لە مافەكانی مرۆڤ و هاوڵاتی، لە ئێستادا بوونەتە بەهاگەلێكی یۆنیڤێرسالی، ئەگەرچی هەموان وەك یەك كاری پێناكەن و لەخەمی چەسپاندنیدا نین.

دوای ئەوەی ئەم دوو كتێبەی "جۆرج تەرابیشی"م خوێندەوە، پرسیارێكم لە خۆم كرد كە بۆچی روناكبیرانی نەتەوەكانی دی هەمان ئەو هەڵوێستە نیرڤۆسیەی رۆشنبیرانی ئێمەیان نەبوو لە شارستانیەتی خۆرئاوا؟ ئەوەندەی من بزانم روناكبیرانی روسیا و یابان و هند و چین، دوچاری هەمان ئەو شاڵاوە كلتوریە بوون كە ئێمە رووبەڕووی بوینەوە، كەچی ئەو ئەنگێزە دوژمنكارانەیان تێدا نییە وەكی ئەوەی لای "مونیر شەفیق" و "محەمەد

عەممارە" دەبینین، یاخود لای فێندەمێنتالیستەکانی وەك "ئەنوەر جوندی" و "ڕاشد غەنوشی" و "محەمەد متوەلی شەعراوی" و دەیانی دیکەی وەك ئەوان هەیە.

بێگومان رۆشنبیرانی نەتەوەکانی دی لە ئاست شارستانیەتی خۆرئاوادا، بوون بە دوو بەشەوە: بەشێکیان زۆر خوێن گەرمانە داکۆکیان لێدەکرد و بەشەکەی دیکەشیان دەیانویست پابەندی کلتور و مێژوی نەتەوەی خۆیان بن، بەلاّم ئەم بەشەیان نەیانگەیاندە ئاستی دوژمنکاری و دژایەتی بێحەد و حسابی شارستانیەتی خۆرئاوا، وەکی ئەوەی ئاقاری سەلەفی رۆشنبیرانی ئێمە کردیان. هەندێك ئەم حالّەتە بەوە تەفسیر دەکەن کە خۆرئاوا هیچ ئیسرائیلێکی دیکەی لەناو چین و یابان و ڕوسیا و هندستاندا دروست نەکردووە، تا ئەو نەتەوانە بە ڕادەی عەرەب لە خۆرئاوا داخ لەدلّ بن. بەلاّم خۆ هندستان ئیسرائیلی خۆیی هەیە (کە پاکستانە)، پاکستانیش بە هاندانی کۆلۆنیالیزمی بەریتانی لە هندستان جویّ بووەوە، لەگەلّ ئەوەشدا رۆشنبیرانی هندۆسی ئەو ڕق و کینە زۆرەیان لە کلتوری خۆرئاوا و

شارستانیەتی ئەوروپی نییە. ئەگەرچی کەلەپوری ڕوحی و ئایینی هندستان زۆر کۆنە و ڕەگوڕیشەی بە ناخی مێژودا ڕۆچووە.

ڕەنگە هۆکاری ئەمە شتێکی دیکە بێت. بۆ نمونە عەرەب بەتایبەتی و موسڵمانان بە گشتی، پێیان وایە لە ڕووی ئەنتۆلۆژی و تیۆلۆژییەوە، ئیسلام لە مەسیحیەت و لە تەواوی ئایینەکانی دیکەی سەر ڕوی زەوی ڕەسەنتر و کاملتره. هەروەها پێیان وایە ئیسلام نەك هەر چاکترین ئایینە و لەسەرو هەموو ئایینەکانی دیکەوەیە، بەڵکو تاکە ئایینێکی ڕاست و دروستە و پەسەندترین ئایینە بەلای یەزدانەوە. کەواتە چۆن دەبێت نەتەوەیەك خاوەنی حەقیقەتی ڕەهای ئیلاهی بێت، زانست لە دوژمنە ئەزەلیەکەیەوە وەربگرێت کە ئەویش نەتەوە مەسیحیەکانی ئەوروپان؟!

ڕاستە ئەو نەتەوانە مەسیحی نەماون و بوونەتە نەتەوەگەلێکی عەلمانی، بەلاّم موسڵمانی تەقلیدی هەر بە چاوی مەسیحی سەیریان دەکات و ئەمەش شەڕی خاچ پەرستانی بیر دێنێتەوە کە هەزار ساڵ لەمەوبەر

کۆتایی هات! لەبەرئەوە زۆربەی زۆری ئەو رۆشنبیرانەی "جۆرج تەرابیشی" لە دوو بەرگی ئەم کتێبەدا باسی کردوون، بەلایانەوە پەسەندە تەنها ئامێر و ئامرازە تەکنۆلۆژیەکانی خۆرئاوا وەربگیرێت، بەڵام نابێت قەرەی جەوهەر و ناوەڕۆکی فەلسەفە و زانستی ئەو شارستانیەتە بکەوین. واتە ئەوەی ئەوان دەیانەوێت دیوی دەرەوەی شتەکانە، نەك جەوهەر و ناوەڕۆکیان. ئەو کۆسپە گەورەشی رێگرە لەبەردەم بەرەو پێشچوونی عەرەبدا ئەمەیە، داخرانی مێژویش لێرەدا زۆر بە زەقی ئاشکرا دەبێت. مادامەکی ئێمە ناتوانین ئەو کۆت و بەندانەی کەلەپوور بشکێنین کە سەدان ساڵە لە دەست و پێماندایە، ئەوا هەر بەو حاڵەوە دەمێنینەوە و رزگاربوونمان ئەستەم دەبێت. شکاندنی ئەو کۆت و بەندانە، باجی گەورەی هەیە، ئەویش داماڵینی قودسیەتە لە کەلەپوور، داماڵینی قودسیەتیش لە کەلەپوور بۆ ئەوەیە حەقیقەتی لەناو مێژوودا بخوێنینەوە و وەك بەرەنجامێکی مێژوو کرد سەیری بکەین[٣]. ئەوروپاییەکان ئەم کارەیان کرد و ئەمەش بووە مایەی

ئەوەی بەرەو پێش بچن و بۆڕی تەواوی میللەتانی دنیا بدەنەوە. ئەمەش ئەو پرۆسەیە رۆشنبیرانی ئێمە ناچنە ژێر باری و لێیتۆقیوون. تۆقیون لەوەی تاوانی کوشتنی باوك — کەلەپوور ئەنجام بدەن. لێرەدا دەرونشیکاری دەتوانێت بێتە ناو مەسەلەکەوەو یارمەتیمان بدات لە تێگەیشتنی کێشەکاندا. ئەو شیکاریە دەرونیانەی "تەرابیشی" لە کتێبەکەیدا دەیکات هەڵە نین، بگرە سەد دەرسەد ڕاستن و لە جێی خۆیاندان. بەلاّم هەر هەموویان نا، چونکە هەندێ جار دەبینین لە بەکارهێنانی ئەو میتۆدە دا زیاد لە پێویست پڕکێشی و زیادەڕۆیی کراوە.

گوناهبارکردنی سەردەمی ڕێنیسانس،
وەك سەردەمی کرێگرتەیی بۆ خۆرئاوا

دوای ئەو بەخۆدا چەمانەوەیەی چەندین ساڵە وەکی پەتا دووچاری بووین، هەندێ لە روناکبیرانی ئێمە کەوتنە داوی کێشە و ململانێی مەزهەبی و خێڵەکیەوە. لە ڕاستیدا ئەمەش شتێکی چاوەڕوانکراو بوو، چونکە پاشماوەی مێژوی کۆن لە دوای سەردەمی ڕێنیسانسەوە بەیەکجاری لانەچوو، هەروەها لە قۆناغی تەوژمی ناسیۆنالستی و مارکسیزمیشدا هەر مایەوە، ئەگەرچی ئێمە بۆ ماوەیەك پێمان وابوو، بەسەرچووەو ئاوا بووە. بەڵام زۆری نەخایاند هەموو ئەو چەپێنراوە کۆنە، بەیەکجار سەری هەڵدایەوەو گەڕایەوە. لەم نێوەندەشدا ئەوانەی بوونە کۆچی قوربانی، مەسیحیەکانی وڵاتانی عەرەبی بوون. وەکی ئاشکرایە کاتێك نەتەوەیەك لەبەردەم هێزێکی دەرەکیدا دوچاری شکست دێت، ئەوا

کەمینەیەك دەكاتە كۆچی قوربانی. ئەمەش ڕێسایەكی ئەنسرۆپۆلۆژی باوە لەناو هەموو نەتەوەیەكدا.

بەجۆرە فێندەمێنتالیستە ئیسلامیەكان (لە دوایشدا كە ماركسیست و ناسیۆنالیستەكان پەیوەندییان پێوەكردن)، دەستیانكرد بە تاوانباركردنی ئەو روناكبیرانەی مەسیحین، چونكە پێیان وابوو ئەوان هۆكاری ئەو ڕێنیسانسە گومڕایەن كە پاكی و بێگەردی عەرەب و ئیسلامی لەكەدار كردووە! لەمبارەیە "تەرابیشی" دەڵێت: (مونیر شەفیق سەركۆنەی سەردەمی ڕێنیسانس دەكات، بەو پێیەی لەو سەردەمەدا غەربزەدەیی فیكری و ژیاری شوێنی ئیسلام دەگرنەوە. تەنانەت گومان لەسەر ناوەكەش پەیدا دەكات: ریفۆرم و ڕێنیسانس دەبنە ناوێك بۆ خۆرئاواخوازی و تەبەنیكردنی شارستانیەتی ئەوروپایی و دەستبەرداربوون و دژایەتیكردنی ئیسلام بە هەموو شێوەیەك). (بەرگی یەكەم، ل ١٠٢-١٠٣). هاوكات "مونیر شەفیق" لە ڕەخنەكانیدا دەیگەیەنێتە ئەوەی پەلاماری ڕێنیسانسی ئەوروپی بدات و لەمبارەیەشەوە

قسەگەلێکی نابەجێ دەکات و دەڵێت: (ڕێنیسانسی ئەوروپایی سەردەمی نوچدان و داوەشان و تاریکی و ستەمکاریە، سەردەمی تاوان و ئەنجامدانی هەموو نابەجێییەکە!).

کاتێك گوێبیستی ئەم قسانە دەبین، سەرەتا وا دەزانین نوسەرەکەی سەرکۆنەی سەدەکانی ناوەڕاست و دادگاکانی پشکنین دەکات، هەرگیز ئەوەمان بە بیردا نایەت باس لە یەکێك لە جوانترین و مەزنترین سەردەمە مێژووییەکان بکات، کە ئەویش سەردەمی ڕێنیسانسی ئەوروپییە. سەردەمێك کە لە "دانتی" و پەترارك"ەوە درێژ دەبێتەوە، تا "ئیراسمۆس" و "تۆماس مۆر" و "مۆنتاین" و "ڕابلێ" و "لیۆناردۆ داڤنشێ" و "ڕافائێل" و "کۆپەرنیکۆس" و "میکائیل ئەنجیلۆ" و "مارسێل منیشان" و "بیك میراندۆلی" و.. هتد. قۆناغێك بەر لە ئێستا ناسیۆنالست و مارکسیستە عەرەبەکان، دەیانویست باز بەسەر ئیسلامدا بدەن، ئەمەش بۆ خۆی کارێکی بەجێ نەبوو. ئەوان دەبوو لە بری ئەوە، ڕووبەڕووی کەلەپوری ئایینی بونایەتەوەو

لێکدانەوەیەکی تازە و رۆشنگەرانەیان لەمەڕ کەلەپوری ئیسلامی پێشکەشکردایە، بۆ ئەوەی بەرەنگاری ئەو لێکدانەوە تەقلیدیە ببوایەتەوە کە سەدان ساڵە ڕەگی داکوتیووەو لەئارەدایە. ئەوان لەبەرئەوەی لە ئاست ئەم کارەدا دەستەوستان بوون، بۆیە دەبینین کەلەپوور بەو هەموو توندوتیژی و بێئامانیەوە دێتەوە کایەکە، ئەم پرۆسەیەش لە شۆڕشەکەی "خومەینی"یەوە بەردەوامە تا ئەمرۆ.

بۆیە دەڵێم تەقینەوەی ئەم چەپێنراوە مەزهەبیانە لە خۆرهەلاتی عەرەبیدا، شتێکی چاوەڕوواننکراوو پێویستیش بوو، گەر بێتو بە قوڵی و لە چوارچێوەی مێژوی ماوە درێژدا لە کێشەکەمان ڕوانی. ئێمە ناتوانین لە کەلەپوری ئایینی و مەزهەبگەرایی قوتار ببین، گەر هاتوو ئەو شتانە بە پەردەیەکی ڕوکەشانەی مارکسیزم و ناسیۆنالیزم و ئایدیۆلۆژیای پێشکەوتنخوازی، داپۆشرابوون و چەپێنرابوون.

ئێمە ئەو کاتە لەمانە رزگارمان دەبێت، کە بتەقنەوەو تەواو خاڵی ببنەوە. ئەوەی ئێستا ڕوو دەدات

ئەوەیە. من وتومە و دەیڵێم و دەیڵێمەوە کە ئەم تەوژمەی فێندەمێنتالیزم لە ئێستادا، نامانترسێنێت و بگرە قۆناغێکە پێویستە پێیدا تێپەڕێن، بەر لەوەی بگەین بە سەردەمی رۆشنگەری و حەقیقەت. ئەڵبەتە جێی داخە چەندین کەسایەتی مەزنی ئەدەبی و رۆشنبیریی وەك: "شبلی شومێل و یەعقوب سەڕوف و فەرەح ئەنتوان و سەلامە موسا و جوبران خەلیل جوبران و میخائیل نەعیمە و... هتد"، تۆمەتبار بکرێن. لە کاتێکدا ئەمانە پۆلێك روناکبیر و منەوەر بوون و لە خەمی نوێکردنەوەی ئەدەب و زمان و رەخنە و تەواوی کلتوری ئێمەدا بوون. من بۆ خۆم کاتێك ئەو شتانەم لە کتێبەکەی "جۆرج تەرابیشی"دا خوێندەوە، لە ناخەوە بریندار و دڵگران بووم. بەلاّم چی بکەین؟ لەناو هەموو نەتەوەیەکدا کەمینەیەکی توندڕەوو دەمارگیر هەن، پێیان دەڵێن ڕاستڕەوە پەڕگیرەکان. ئەمانە لە یەککاتدا وەکو یەك دەمارگیری نەتەوەیی و ئاینیین. فەرەنسیەکان ئەگەرچی بە درێژایی دوو سەدەی ڕابردوو، ئەزمونی ئەو هەموو شۆڕشە فیکری و سیاسیە ئازادیخوازانەیان

کردووە، بەڵام تا هەنوکەش باڵێکی ڕاسترەوی پەڕگیری شۆڤێنی و ڕەگەزپەرستیان تێدایە.

ئەڵبەتە ئەم باڵە بەراورد بە گەلی فەرەنسی کە زۆربەیان ڕۆشنگەرن کەمینەن، بەڵام بوونیان هەیە. وەکی ئاشکرایە یەکێك لە سەرکردەکانی ئەم باڵە بەناوی "شارل مۆراس" لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، "ژان ژاك ڕۆسۆ"ی پرۆتستانتی بە تێکدانی فەرەنسای کاتۆلیکی تاوانبار دەکرد!! چونکە ئەویان بە بەرپرسیاری بەرپابوونی شۆڕشی فەرەنسی و دابەشبونی گەلی فەرەنسایان بۆ پاشایەتی و کۆماری و هەڵایسانی شەڕی ناوخۆیی دەزانی. کەواتە جیاوازی ئەو پیاوە لەگەڵ "مونیر شەفیق"دا چییە، کاتێك گەورە بیریارانی لوبنان و میسر و عەرەبە مەسیحیەکان بەوە تاوانبار دەکات کە هۆکاری تێکدان و شێواندنی ئیسلامن؟ تەنانەت کار دەگاتە ئەوەشی ئیمام "محەمەد عەبدە" بە بەکرێگیراوی بەریتانیا بدەنە قەڵەم! ئەم کارەش ئەو فێندەمێنتالیستە تازانە دەیکەن کە لە سەردەمی ڕێنیسانس و دەستکەوتەکانی هەڵگەڕاونەتەوە. لێرەدا وشەی

(هەڵگەڕانەوە)م بەدڵە، لەبەرئەوەی "تەرابیشی" بە شێوەیەکی دروست بەکاری دێنێت. من پێموایە ئەو یەکەم کەسە ئەم وشەیەی بە پێچەوانەی مانا لاهوتیەکەیەوە بەکارهێنابێت. بەڵێ هەڵگەڕانەوەیەك لە بەهاکانی پێشکەوتن و ڕێنیسانس و ڕۆشنگەری، لەگۆڕێدایەو هێندەی نەماوە تەواوی روناکبیران بگرێتەوە.من لەوە تێناگەم ئەم ملدانە بە تەوژمی فێندەمێنتالیزم بۆچی؟ لێرەدا پرسیارەکە ئەوەیە: (ئایا دەبێت روناکبیر مل بۆ تەوژمی میللیگەرایی بدات، یاخود دەبێت بەپێی توانا بەرخورد بکات و خۆی نەدات بەدەستەوە؟).

چەند روناکبیرێکی کەم توانیان مل بەو تەوژمە نەدەن و دەستبەرداری خەونی پێشکەوتنخوازانەی خۆیان نەبن. قسەکانی "جۆرج تەرابیشی" ئەوە دەگەیەنێت و پێشموایە قسەکانی لەجێی خۆیدایەتی، چونکە لێکدانەوەکانی بەجێن و هەمیشەش بە بەڵگەی پێویست دەیانسەلمێنێت.

من لەوە تێدەگەم هەندێ روناکبیر بگەڕێنەوە سەر کەلەپووری ئایینی خۆیان، دوای ئەوەی بۆ ماوەیەك قۆناغی ناسری و بەعسیزم و مارکسیزم، ئەو کەلەپوورەی فەرامۆش کردبوو.. چونکە هەمیشە تینویەتیەکی رەوا هەیە بۆ دەرگیربوون بە شوناسی مێژوییەوە. بەڵام داخۆ دوای ئەوەی لەم هەموو گەڕانەوە سۆزدارییە تێربووین، جێی خۆی نییە هەندێ پرسیاری رەخنەیی لە کەلەپوورمان بکەین، وەکی ئەوەی هەموو گەورە روناکبیرانی دنیا لەناو سەرجەم کەلەپوورە ئینسانیەکانی دیکەدا دەیکەن؟ بۆچی دەبێت ئێمە بە شێوازێکی منداڵانە دەرگیری کەلەپووری خۆمان بین؟ ئایا نابێت لەنێوان دژایەتیکردنی سیاسەتی خۆرئاواو ئیسرائیل، لەگەڵ دژایەتیکردنی شارستانیەتی خۆرئاوادا جیاوازی بکەین؟

خودی فەیلەسوفانی خۆرئاوا خۆشیان، لەسەرو هەمووشیانەوە "یۆرگن هاپرماس"، دەڵێن شارستانیەتی خۆرئاوا دوو روی هەیە: رویەکی ئازادیخوازی مرۆڤانەی قەشەنگ، لەگەڵ سیمایەکی پاوانخوازی کە خواستی

هەژموونگەری و خۆسەپاندنی هەیە. ئێمە نابێت ئەم دوانە تێکەڵی یەکتر بکەین، بۆ نموونە وەکی ئەوەی قوتابخانەی فرانکفۆرت کردی، یاخود وەکی ئەوەی لە ئێستادا ئایدۆلۆژیستە عەرەبەکان دەیکەن، ئەگەرچی ئەوەی ئەمان زۆر بەو ژیری و قوڵیەی فرانکفۆرتیەکان نییە.

لەبەرئەوە "جۆرج تەرابیشی" هۆشداریمان دەداتێ و دەڵێت: (ئەمە مانای وایە خۆمان لە سەنگەری دژ بە شارستانیەت دابنێین و بەمەش دەبێت بەم دوو چارەنووسە رازی بین: هەڵخلیسکان بۆ ناو بەربەریەت یان شیزۆفرینیا و دابڕان لە واقیع. هەرچۆنێك بێت، هەڵوێستی ئەو بەشەی ئەنتلجنسیای عەرەبی کە داوای دابڕان لەگەڵ شارستانیەتی مۆدێرندا دەکات، هەر لەبەر ئەوەی رەگوڕیشەی خۆرئاواییە، لە رووە نائەقڵانیەکەیدا هەڵوێستی دەسەڵاتدارانی فلۆرنسامان وەبیر دێنێتەوە کە کاتی خۆی رێگەیان بە بازرگانەکانی شارەکە نەدەدا سستمی ژمارەیی عەرەبی بەکاربهێنن، لەبەرئەوەی ئەوە بەرهەمی کافرانە، لەبەرامبەر ئەمەشدا ناچاریانکردن

لەسەر بەکارهێنانی ژمارەی ڕۆمانی بەردەوام بن، هەرچەندە لە ئاڵوێردەکانیاندا کێشەو گرفتی زۆری بۆ دروست دەکردن). (بەرگی یەکەم، ل ١٧٦). بەمجۆرە دەبینین داخران بەسەر خۆددا کە هەندێ لە فێندەمێنتالیستە نوێیەکان داوامان لێدەکەن، زیاتر زیان بە خۆمان دەگەیەنێت، وەك لەوەی زیان لە خۆرئاوا بدات. هاوکات ئەم کارە دواکەوتوییمان زیاتر دەکات و تا ئەبەد ڕێ لەبەرەوپێشچوونمان دەگرێت.

مایەی خۆشبەختییە "جۆرج تەرابیشی" هیچ سازشێك لەگەڵ ئەم تەوژمە ئسولیەدا ناکات، سەرەڕای ئەو هەموو هێزو جەماوەرەی لە شەقامی عەرەبیدا هەیەتی. "تەرابیشی" لەو کەسە کەمانەیە ئەم هەڵوێستە بوێرانەی نواندوە، لەگەڵ "فوئاد زەکەریا" و چەند کەسانێکی دیکە.

شەڕ لەگەڵ حەسەن حەنەفی

لە دووەم بەشدا کە گەورەترین بەشی کتێبی (نەخۆش کەوتنە بە خۆرئاوا)، دەبینین "جۆرج تەرابیشی" شەڕێکی سەرتاسەریو بەرفراوان لەگەڵ "حەسەن حەنەفی"دا دەست پێدەکات. لە ڕێی ئەم شەڕەشەوە کێشەگەلێکی گرنگ رون دەبێتەوە، بەڵام رەنگە مرۆڤ بە ئاسانی تێی نەگات، گەربێتو نەك تەنها لە کەلەپوری ئیسلامی، بەڵکو لە کەلەپوری ئەوروپیش بێئاگابێت. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە "تەرابیشی"، لە هەمووشتێکدا لەگەڵ "حەسەن حەنەفی"دا ناکۆکە. لە راستیدا ئەو لەگەڵ بۆچونەکانی "حەسەن حەنەفی" یەکەمدا تەبایە کە لەگەڵ هەرچی ئەو شتانەی "حەسەن حەنەفی" دووەم دەیڵێت ناکۆکو ناتەبایە. چونکە "حەسەن حەنەفی" لانی کەم دەربارەی تەواوی شتەکان قسە دەکاتو دژەکەشی دەڵێت، دەربارەی (ئایینو مێژوو

و ئیسلام‌و خۆرهەڵاتناسی‌و وەحی‌و فیقهو شەریعەت‌و شارستانیەتی ئەوروپی‌و.. هتد). دەتوانیت لەسەر تەواوی ئەم شتانە، بۆچونی "حەسەن حەنەفی"و پێچەوانەکەشی بدۆزیتەوە. واتە "حەسەن حەنەفی" یەك هەیە زۆر مۆدێرن‌و یەکێکی دیکەش هەیە زۆر تەقلیدی. ئەگەرچی دووەمیان زاڵترە.

"حەنەفی" هەندێجار داکۆکی لە کرانەوەدەکات‌و هەندێ جاریش بەرگری لە داخران‌و سەلەفیەت دەکات، بەبێ ئەوەی هەست بکات کە گوناهێك یان هەڵەیەکی کردووە، یان هەندێجار داکۆکی لە تیۆریاکەی "فیورباخ" دەکات دەربارەی ئایین، بەڵام هەرزوو ڕەتی دەکاتەوە. هاوکات بەرگری لە فەقیهەکان دەکات، بەڵام هەرزوو دەکەوێتە سەرکۆنەکردنیان. لە هەندێ تێکستدا بەرگری لە شارستانیەتی خۆرئاوادەکات، بەڵام لە چەند دەقێکی دیکەدا لۆمەی دەکات‌و لە شان‌و شکۆی دێنێتە خوار. هەروەها بەرگری لە میتۆدی مێژویی خۆرهەڵاتناسان دەکات‌و پاش ئەوە دەکەوێتە پەلاماردانیان‌و ئیدانەیان دەکات.

من پێموایه گورزی کەمەرشکێنی "تەرابیشی" له "حەسەن حەنەفی"، له چوارەم بەشی کتێبەکەدایه که ئەمه ناونیشانەکەیەتی (خۆرئاواناسی مەحاڵ). وەکی ئاشکرایه "حەسەن حەنەفی" لافی ئەوه لێدەدات که ئەو یەکەمین کەسه زانستی خۆرئاواناسی له جیهانی ئیسلامیدا هێنابێته ئارا، وەکی پەرچەکردارێك له دژی خۆرهەڵاتناسی، ئەو خۆرهەڵاتناسیەی خەڵکانێکی زۆر وەك ئامرازێکی دژایەتیکردنی کەلەپوری ئیسلامی سەیری دەکەن. بەڵام کێشەکه ئەوەیه "حەسەن حەنەفی" کاتێك باس له مێژوی فیکری ئەوروپی دەکات له سەدەکانی ناوەڕاستەوه تا ئەمڕۆ، دەکەوێته هەڵەی زۆر نابەجێوه. ئەمەش دەریدەخات ئەو چەند له کەسایەتیو ڕێبازو قوتابخانەکانی ئەو مێژووه بێئاگایه. واته ئەو زانیاری لەسەر مێژوی فیکری ئەوروپی هەیه، بەڵام زانیاریەکانی زۆر وردو کۆنکرێتی نین. ئەمەش "تەرابیشی" زۆر لێهاتوانه ئاشکرایکرد، چونکه شارەزاییەکی زۆری له فەلسەفەی ئەوروپیو مێژووی فیکری مەسیحی به عەلمانیکراو له خۆرئاوادا هەیه.

من لێرەدا چێژی ئاشکراکردنی ئەو هەڵانە بۆ خوێنەر خۆی جێدەهێڵم، لە ڕێی خوێندنەوەی ئەم بەشەوە کە چوارەم بەشی کتێبەکەیە. بەڵام کێشەکە لەوەدایە کە "حەسەن حەنەفی"، خۆی بە تاکە بیریاری ئیسلامی دەزانێت لە سەدەی بیستەمدا!!.. لە بەرئەوە گلەیی‌و گازندەی زۆری لێدەکەین. ئەو دەبوو خاکی تربێت‌و دان بەوەدابنێت کە توانایی فیکری سنوردارو دیاریکراوە. کەسێك لە چۆنیەتی دروستبونی مۆدێرنەی فیکری لە خۆرئاوا بەو رادەیە بێئاگابێت، نابێت ئەوەندە خۆی پێ شت بێت. لەوەش خراپتر ئەوەیە لاقرتێی ئێمەو مانان دەکات کە تا ئێستاش لە پرۆسەی وەرگێڕانی ئەدەبیاتی خۆرئاوا بەردەوامین‌و دەمانەوێت لەوانەوە فێرببین، لە کاتێکدا بە بڕوای ئەو دەبێت ئەو قۆناغە پڕ سوکایەتی‌و سەرشۆڕیە تێپەڕێنین، بەرەو قۆناغێك خۆمان داهێنانی فیکری‌و فەلسەفی تێدابکەین.

من بۆخۆم دوای ئەوەی ئەم نەسکەم لە کتێبەکە خوێندەوەو ئاستی بێئاگای ڕۆشنبیرێکی دیاری عەرەبیم

لەسەر مۆدێرنەو مێژوی فیکر لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بۆ ئاشکرابوو، لە پێویستی وەرگێڕانی مێژوی فیکری ئەوروپی بە شێوەیەکی راستو دروست لە سەردەمانی یۆنانەوە تا ئەمڕۆ دڵنیابوومەوە، بۆ نمونە بەو جۆرەی کە "جۆرج گۆسدۆرف" لە ئەنسیکلۆپیدیا بەناو بانگەکەیدا کردوویەتی. چونکە ئەو زیانانەی کتێبەکەی "حەسەن حەنەفی" (زانستی خۆرئاواناسی) دەیگەیەنێت، لە ژماردن نایەت. خوێندکارانی زانکۆکانمان سەرەوەختێك دەیخوێننەوە، بەهەڵە لە چۆنیەتی دروستبونی فیکر لە ئەوروپاو قۆناغە سەرەکیەکانی فۆرمەلەبونی مۆدێرنە حاڵی دەبن. بەڵێ خوێندنەوەی ئەو کتێبەی "حەنەفی" بۆی سەلماندم کە وەرگێڕانی ئەنسیکلۆپیدیا مەزنەکان، لە فەرەنسی یاخود لە ئینکلیزیەوە یان کورتکردنەوەو پوختەکردنیان بەرودی، کارێکە چارەنوسی نەوەکانی داهاتومانی پێوەبەندە.

مەبەستیشم ئەنسیکلۆپیدیاکانی مێژوی فیکرە کە مانای سەردەمی یۆنانو رۆمانو قۆناغی مەسیحیەتو سەدەکانی ناوەڕاست، پاشان قۆناغی ریفۆرمی ئایینیو

سەردەمی ڕێنیسانس، هەروەها سەردەمی "دیکارت"و "مالبرانش"و "لاینبتز"و "سپینۆزا" لە سەدەی حەڤدەمدا، دوای ئەوە قۆناغی فەیلەسوفانی ڕۆشنگەری لە سەدەی هەژدەهەمداو پاشان گەشەکردنی فیکری ئەوروپیو گەیشتنی بە لوتکەی لە هەردوو سەدەی نۆزدەو بیستدا، روندەکەنەوە. تەواوی ئەم شتانە لای ئێمە بە ڕاستیو دروستی باسنەکراوەو نییە، بەڵگەشمان ئەو نوسینە کرچو کاڵانەیە کە خۆشبەختانە "تەرابیشی" توێکاری کردووەو بە چاکی لێکی شیتاڵکردووە،.

"حەسەن حەنەفی" کە نازانێت چۆن تیۆریا مەزنەکانی مێژووی فیکری ئەوروپیو سەرکێشیە مەعریفیەکانی، وەربگێڕێت یان پوختەیان بکات، بۆی نییە پەلە بکات لەوەی لە قۆناغی خوێندکاریی خۆرئاواوە، بگوازێتەوە بۆ ئەوەی خۆی بکات بە مامۆستای خۆرئاوا، واتە لە قۆناغی وەرگێڕانەوە، بچێتە قۆناغی نوسینو داهێنانی تایبەت بە خۆی. با ئەو ئەگەر دەتوانێت فەلسەفەیەکی نوێمان بۆ دابهێنێت،

ئەوكات دەستبەرداری "كانت"و "هیگڵ"و "فویرباخ"و "ماركس"و "نیچە"و "هایدگەر"و "ئۆگست كۆنت"و "دۆركهایم"و "فرۆید"و "ماكس ڤیبەر"و "هاپرماس"و "جۆزیف ڤان ئیس" دەبین‌و ئافەرۆزیان دەكەین! با ئەو یەك تیۆریای فەلسەفی باوەڕپێكراومان دەربارەی مێژوی ئیسلامی یان مێژوی گەردونی بداتێ، تا ئێمەش واز لە هەموو ئەوانە بێنین‌و شوێن ئەوبكەوین. لەوەش سەیرتر ئەوەیە كە دەڵێت: (من دەمەوێت خۆرئاوا لە جێگەی خۆیدا راگرم‌و بیگەڕێنمەوە بۆ سنورە ئاساییەكانی خۆی!). بەڵام ئاخر تۆ كێی تا خۆرئاوا لە شوێنی خۆیدا رابگریت؟ تۆیەك توانای تێگەیشتنی تیۆریا زانستی‌و فەلسەفیەكانت نەبێت، ئیتر چۆن دەتوانیت تێیپەڕێنیت یاخود لەجێی خۆیدا رایگریت؟كەواتە بەرێزان باكەمێك خاكی بین‌و قەدری خۆمان بزانین، بزانین كێین‌و چی دەڵێین. باشە كەی نەنگییە ئەگەر كلتوری ئیسلامی لە ژێر كاریگەری كلتوری یۆنانی كۆن‌و كلتوری مۆدێرنی ئەوروپیدابێت؟ بۆچی ئەوە بە شاڵاوێكی فیكری بدەینە قەڵەم؟ كێ باوەڕ

بەو وتەزایە دەكات كە دەتوانین لە هەندێ نوسینی "حەسەن حەنەفی"و تەواوی ئایدیۆلۆژیستە عەرەبەكانەوە دەسگیرمان بێت كە دەڵێت: (لە هیچ شتێكدا قەرزارباری خۆرئاوانین، بەڵام خۆرئاوا لە هەمووشتێكدا قەرزاربارمانە؟!).

خۆرئاوا نەهەست بەبونمان دەكاتو نەگرنگیشمان پێدەدات، لە بەرئەوەی دەزانێت ئێمە هیچ ئامێرو چارەسەرێكی پزیشكی بە سودمان بۆ مرۆڤایەتی یان تیۆریەكی زانستیمان، بەرهەم نەهێناوە. خۆرئاوا هەنوكە ترسی لەو نەتەوانەیە كە لە گرێی تایبەتیو كەلەپورییان قوتاریان بووە، وەكی چینو هندو یابانو هیچ حسابێكیش بۆ ئەو نەتەوانە ناكات كە لەسەر مێژوی خۆیان نوستون، وەكو عەرەبو موسڵمان. ئەمانەش ئەو نەتەوانەن كە گیرۆدەی گرێ دەرونیو داخرانە مێژویەكانی خۆیانن، نەتەوەگەلێك كە ناتوانن درزێ بكەنە ئەو دیوارەی مێژوی تیۆلۆژیا، دیوارێك كە لە هەرچوارلاوە تەقی داون.

ئەم قسە لوت بەرزانە چییە کە لەلایەن فێندەمێنتالستە کۆنو تازەکانەوە گوێمان لێی دەبێت: (موسڵمانان کار لەوانی دی دەکەن، بەڵام ناچنە ژێر کاریگەری کەسەوە، قورئان پەیوەندی بە هیچ شتێکەوە نییە کەبەر لەهاتنی خۆی هەبووبن... هتد). ئەمە لە کاتێکدایە ئێمە هەموو دەزانین قورئان پڕیەتی لە چیرۆكو بەسەرهاتی "عیسا"و "موسا"و ئیسرائیلو فەرهەنگی ئایینیو تیۆلۆژیای کۆن. تەنانەت چەند وشەیەکی قورئان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو زمانەبیانیانەی بەر لە هاتنی خۆی هەبوون. بۆ نمونە بڕوانە ئەم کتێبە بە زمانی ئینگلیزی: (فەرهەنگی بیانی لە قورئان)دا کە لە نوسینی توێژەر "ئارسەر جیڤری"[٤] یە.

وەکی "جۆرج تەرابیشی" دەڵێت: (حەسەن حەنەفی دەیگەیەنێتە ئەوەی بڵێت: سەروەختێك بەرهەمی فەیلەسوفانی خۆرئاوای وەك سپینۆزاو لیسینگو سارتەر وەردەگێڕێت، ئەوەی دەیکات وەرگێڕان نییە، بەڵکو بە عەرەبیکردنی تێکستێکی عەرەبییە کە سەرچاوە

سەرەکیەکەی خۆی بزر کردووەو جگە لە وەرگێڕانە ئەورووپیەکەی هیچی لێ نەماوەتەوە!!). (لاپەڕە، ١٧٨).

دوای ئەم قسانە، سەختە مرۆڤ هیچ بڵێتو وەڵام بداتەوە.. چونکە ئەو پیاوە پێی وایە فەیلەسوفانی خۆرئاوا هیچ شتێکی نوێیان دانەهێناوە، بەڵکو شوێن پێی نمونە کۆنەکانی کەلەپوری ئیسلامیان هەڵگرتووە، وەکی "موعتەزیلەکان"و "ئیبن روشد"و... هتد. کەواتە بەدرێژایی ئەم هەزار ساڵە هیچی تازە نەهاتۆتە گۆڕێ، واتە لەو کاتەوەی ئێمە لە بەرهەم هێنانی زانینو زانستو فەلسەفە کەوتین، کەس داهێنانی نوێی نەکردووە.

دەبێت ئەم هەڵوێستە چۆن چۆنی تەفسیربکەین، کە بە فیعلی دەچێتە بازنەی دەرونشیکاریەوە؟ ئەمە لە چاکترین حاڵەتدا ئەنگێزەیەکی منداڵانەو هەرزەییەکی فیکرییە. ئەم پیاوە وەکی ئەوە وایە بیەوێت بڵێت: (من قارەمانمو تەواوی خۆرئاواش لە بەردەممدا گرگنو کورتە باڵایە. پەنا بەخوا من ناچمە ژێرکاریگەری خۆرئاواوە، بەڵکو کاریگەری خۆمی لەسەر جێدێڵمو رینوێنی دەکەم).

باشە بۆچی رۆشنبیرێکی هندی یان یابانی یاخود چینیو روسی، ئەم قسەیە ناکەن؟ ئەم هەموو شانازیکردنە بە مەزنیو شکۆمەندی بابو باپیرانەوە یانی چی، لە کاتێکدا ئێمە دەزانین کەلەپوری ئیسلامی هەرهەمووی لەناو بازنەی سەدەکانی ناوەڕستدایە، بە "ئیبن روشد"یشەوە! دوای هاتنە ئاراو دەرکەوتنی "دیکارت"و "کانت"و "هیگڵ"و سەرجەم فەلسەفەی مۆدێرن، ئیدی "ئیبن روشد" ئەو گرنگییە مێژووییەی نەماوە، لەمەشدا حاڵی ئەو بە حاڵی قەشە "تۆما ئەکوینی" دەچێت لە خۆرئاوای مەسیحی یان "موسای کوڕی مەیمون" لای جولەکە. ئێمە ئەم قسانەش دەکەین، سەرەڕای ئەوەی بە مەزنیو بلیمەتی "ئیبن روشد" سەرسامین. با ئەم وڕێنەو هاتو هاوارە بەس بێتو بگەڕێینەوە سەر مێزەکانی خوێندن، بۆ ئەوەی سەرلەنوێ دەست بە فێربونی زانستو فەلسەفە بکەینەوەو بەو شتانە بگەینەوە کە لە دەست چوون (بێگومان ئەو شتانەش زۆرن).

پێدەچێت "حەسەن حەنەفی" دابڕانی ئەپستمۆلۆژی لە مێژوی فیکردا نەبیستبێت، ئەو دابڕانە گەورەیەی "گالیلۆ" و "نیوتن" لە بواری زانستو "کانت" لە بواری فیکری فەلسەفیدا سەرەتاکانیان دارِشت. پاشان دابڕانی دوای ئەو لە سەر دەستی "ئەنشتاین"و "نیلزبور"و میکانیکی چەندایەتیو شەپۆلداریو... هتد، هاتە ئاراو لە فەرەنساش زانایەك لە ئاستی "گاستۆن باشلار"دا، توانی دەرنجامە فەلسەفیەکانی دەربێنێت. ئەوە بەبێ ئەوەی باس لەو شۆڕشە بەردەوامانە بکەین کە لە بواری زانستی بایۆلۆژیاو کیماو گەردونناسیو پاشان زانستە مرۆڤایەتیەکاندا رویانداوە، ئەمانەش ئەو شۆڕشە مەعریفیانەبوون کە دنیابینی ئێمەیان بۆ مرۆڤو گەردون گۆڕی.

ئێمە دەمانەوێت کێبڕکێ لەگەڵ خۆرئاوادا بکەین، تەنانەت وانەی دابدەین لە بواری مەعریفەدا، هەموو ئەمانەش لە ڕێی (زانستی خۆرهەڵاتناسی)یەکی فشەڵەوە، لە کاتێکدا ئێمە ناتوانین تەنانەت ببینە خوێندکارێکی زیرەكو ژیری ئەو خۆرئاوایە! کێ

دەتوانێت بڵێت تەواوی ئەو دەسکەوتە زانستیو فەلسەفیانەی بە درێژایی چوارسەدەی رابردوو بە دەست هاتووە، لە ئێستا بە زمانی عەرەبی لە بەردەستدایە؟ لەگەڵ ئەوەشدا بەڕێز "حەسەن حەنەفی" دەیەوێت رێگری وەرگێڕانو هەماهەنگیمان لێبکات، واتە دەیەوێت دەرگاکانی زانینو روناکیمان بەڕودا دابخات، بەبیانوی ئەوەی ئێمە تێربووین لە وەرگێڕان یاخود ماندوبوین بەدەستیەوە.

ئایا ئەمە ئەو رێگا نمونەییە بۆ ئەوەی عەرەب لەو دواکەوتوییە مێژووییەی خۆیان دەرچنو پەی بەو کەلێنە ژیاریە بەرن، وەکی "تەرابیشی" دەڵێت کە لەنێوان خۆیان دنیای تازەدا هەیە؟ نەخێر من پێموانییە ئەمە ئەو رێگا نمونەییە بێت، بەڵکو پێچەوانەکەی راستە. من لەوە ناترسم تا ژیانم ماوە خوێندکارمو ئەمەش جارسم ناکات. شانازیە بۆ من کە دوای هەوڵێکی بێوچان توانیومە، لە هەندێ تیۆریاو زاراوە تێبگەم. دوای ئەوەش توانیم هەندێ پێچو پەنای مێژوی ئیسلامی روناك بکەمەوەو رۆشنایی بخەمە سەر واقیعی ئێستاو

کێشە ئاڵۆزو دژوارەکانی. چاکترین توێژەری ئێمە لە مرۆدا ئەوەیە کە دەزانێت چۆن چۆنی میتۆدو زانستەکانی خۆرئاوا بەکاربهێنێت، بە مەبەستی روناکردنەوەی واقیعو مێژووی خۆیو پەیبردن بە داهاتوو. چاکترین توێژەر ئەوەیە دەست نیشانی ئەو نەخۆشیانە دەکات کە لە ئێستادا دوچاری وڵاتانی عەرەبی بووە، بۆ ئەوەی چارەسەریان بکات. چونکە خود دەستنیشانکردن شەڕەو ئاسان نییە تیایدا سەرکەوتووبین. هاوکات چارەسەرکردن پشت بە پشکنینو دەست نیشانکردنی راستو دروست دەبەستێت.

گەرهاتوو لە دیاریکردنو دەستنیشانکردنی جۆری نەخۆشیەکدا بە هەڵەدا چوین، ئەوا چارەسەری هەڵەی بۆ دەکەین. پەتاو نەخۆشیەکانی کۆمەڵگەی ئێمەش بە درێژایی چل ساڵی رابردوو، چارەسەری هەڵەی بۆکراوە. بڕوانە پرۆژە فیکریەکانی "حسێن مروەو طەیب تیزینیو محەمەد عابد جابریو حەسەن حەنەفیو... هتد". تا ئێستاش نەخۆشی جیهانی ئیسلامی بەوردی دەست نیشان نەکراوە، هەر لەبەر ئەوەشە ئەو نەخۆشیە هەر

بەردەوامەو زیاترو زۆرتر تەشەنەدەکات، تاوامان لێهاتووە بوینەتە جێ بایەخی دنیاو، مرۆڤایەتی وەکی پیاوە نەخۆشەکە سەیرمان دەکات.

ڕەنگە ئەم قسانە زوڵمی تێدابێت بۆ "حەسەن حەنەفی"، هەر بە فیعلیش وایە، چونکە ڕووەکەی تری ئەو پیاوە بە هێند وەرناگرێت، واتە ڕووە گەشاوەکەی کە "جۆرج تەرابیشی لە لێکۆڵینەوە ڕەخنەییە بابەتیەکەیدا فەرامۆشی نەکردووە، بەڵکو زیاد لە جارێك ئاماژەی پێداوەو ستایشی کردووە. بۆ نمونە باسی ئەو بێزاربونەی "حەسەن حەنەفی" دەکەین لە دووڕویی "ڕۆجێ گارۆدی"، کاتێك لە ساڵی ١٩٦٩ لە کاتی پێشکەشکردنی کۆڕێکی گشتیدا زۆر زیادەڕۆیی لە شانازیکردن بە شارستانیەتی عەرەبی ئیسلامیدا کرد، ئەویش هەستیکرد "گارۆدی" ختوکەی ویژدانی ئایینیو نەتەوەیمان دەداتو وەها دەدوێت وەکی ئەوەی شێخی ئەزهەربێت! بووە مایەی توڕەبونی زۆری "حەسەن حەنەفی"و لە وەڵامی ئەوەشدا (یەکێك لە جوانترین نوسینەکانی نوسی)، وەکی "تەرابیشی" دەڵێت (ل

١٨٠). شایەنی باسە "لۆك ڤێری" فەیلەسوفیش هەمان هەڵوێستی نواند، سەروەختێك لە یەکێك لە کۆڕو کۆبوونەوەکاندا باسێکی پێشکەش بە هاوڵاتیانی تونس کرد، ئەمەشی بۆ ئەوەکرد تا رەخنەکانی خۆیی پێ پەردەپۆش بکات کە پێشتر لە کەلەپووری ئیسلامی گرتبوو. کەلەپووری ئێمە وەکی کەلەپووری دیکەی مرۆڤایەتی موقەدەس نییە، بەڵام کەس بوێری ناکات تا رەخنەی لێبگرێت یان بەشێوەیەکی زانستیو بابەتی تاوتوێی بکات، وەك چۆن ئەم پرۆسەیە بەسەر کەلەپووری مەسیحی لە ئەوروپادا جێبەجێکرا.

"جۆرج تەرابیشی" روی رۆشنی "حەسەن حەنەفی"مان بۆ ئاشکرادەکات، کاتێك دەستبەرداری مەیلە شۆڤێنیو ئیسلام- سەنتەریزمیەکەی دەبێتو قسەگەلێکی رادیکالی لە جۆرە دەنوسێت: (ئەرکی کەلەپورو نوێبونەوە ئەوەیە گرێ کوێرەکانی رابردوو بەیەکجاری بکاتەوەو نهێنیەکانی میراتی کۆن ئاشکرابکات. ئەرکیان ئەوەدەبێت هەموو ئەو شتانە لە رەگو ریشەوە هەڵبکەنن کە دەبنە رێگر لە بەردەم

ئازادیو رزگاربووندا. گەریێتو رەگوڕیشەی دواکەوتویی دەرونی وەك خورافەو ئەفسانەو هەڵچونو بەخواکردنو شەخس پەرستیو ناکاراییو ملکەچی نەگۆڕێت، ئەوا واقیعش گۆڕان بەخۆیەوە نابینێت. ئەرکی کەلەپوورو نوێبونەوە رزگاربوونە لە هەموو جۆرەکانی دەسەڵات. دەسەڵات تەنها دەبێت بۆ ئەقڵ بێت، بۆ پێداویستی ئەو واقیعەبێت کە تیایدا دەژین. لەم پێناوەشدا دەبێت ویژدانی هاوچەرخمان لە ترسو فۆبیاو ملەچیکردن بۆ دەسەڵات رزگاربکەین). (بڕوانە کتێبەکەی تەرابیشی، ل ٢٠٤). کێ دەتوانێت لەمە چاکتر بنوسێت؟ لێرەدا سەرنج دەدەین خاوەنی (کەلەپورو نوێبونەوە) (مەبەستی نوسەر حەسەن حەنەفی)یە، دەزانێت چۆن دەبێتە رۆشنگەرێکی راستەقینە، کاتێك خۆی لەو تەوقی ترسو بیمە رزگاردەکات کە شەقامی ئسولی دروستی کردووە.

بە بۆچونی من لێرەدا شیکردنەوەی کۆمەڵناسی بەسەر "حەسەن حەنەفی" پراکتیزە دەبێت نەك شیکردنەوەی دەرونی، شیکردنەوەی کۆمەڵناسیش دەگونجێت بۆ لێکدانەوەی هەموو ئەو ناسەقامگیریو

ناکۆکیەی لە بیرکردنەوەی ئەودا هەیە. ئەوێك کە دەیەوێت هەردوو بەرەی موحافیزکارو نوێخواز رازی بکات، واتە ئیخوان موسلمینو مارکسیستەکان پێکەوە. بەڵام لە بەرئەوەی جەماوەری موحافیزکارەکان هێزی گەورەی سەرشەقامی میسریو وڵاتانی عەرەبین بەگشتی، ئەوا زۆربەی زۆری نوسینەکانی بەو ئاراستەیەدایە کە لەگەڵ مەیلی ئەواندا دەگونجێتو بەدڵی ئەوانە. ئەم قسانە بۆ زۆربەی رۆشنبیرانی ئێمە راستە، ئەگەرچی لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی دی دەگۆڕێت. رۆشنبیرانی ئێمە ناچارن سازش لەگەڵ فێندەمێنتالیستو کەلەپورخوازەکاندا بکەن، لە ترسی ئەوەی نەك پلەوپایەی خۆیان لە کۆمەڵگەدا بدۆڕێننو ژیانیان لە دەست بدەن! وەکی ئاشکرایە رۆشنبیرانی ئەوروپا، ئەوانەی لە سەدەی هەژدەدا دەستیان بە شەڕی رۆشنگەری کرد، باجێکی قورسو گرانیاندا لەو پێناوەدا.

پاشان "جۆرج تەرابیشی" چەند دەستەواژەیەکی جوانتری "حەسەن حەنەفی" دێنێتەوە، کە تیایدا

هۆشیاریمان دەداتێ لەوەی (نابێت پەلە لەسەر لەنوێ بونیادنانەوەدا بکەین، لە کاتێکدا پاشماوەی دنیای کۆن ماوە).. (ل، ٢٠٤-٢٠٥).ئەم قسانە تیۆریاکەی "دیکارت"مان بە بیردێنێتەوە کە لە کتێبەکەیدا (وتارێك دەربارەی میتۆد) باسی دەکات، دەربارەی پێویستی روخاندنی کۆنەماڵ، بەرلەوەی دەست بە دروستکردنی ماڵێکی نوێ بکەین کە کراوەبێت بە رووی هەواو روناکیو ئازادیدا.

دواتر "حەسەن حەنەفی" ئەم دەستەواژە قەشەنگەش دەخاتەروو (تا ئێستاش بە وتەزا کۆنەکانمان روبەڕوی شارستانیەتی هاوچەرخ دەبینەوە.. ئێمە لە بەرامبەر کەلەپوری هاوچەرخی خۆرئاوادا، لە ژێرباری قورسی کەلەپوری کۆندا دەناڵێنین). (ل، ٢٠٥).

هەموو ئەم یاخی بوونە، "تەرابیشی" لە بەشی حەوتەمی کتێبەکەیدا بەستایشەوە باسی دەکات، بەمجۆرەش رێز لە "حەسەن حەنەفی" دەنێتو مافی خۆی دەداتێ. "حەسەن حەنەفی" پیاوێکە هۆشیاری تەواوی بەو حەقیقەتە هەیە کە: (گەربێتو ئێمە هەڵوێستێکی

ڕەخنەیمان لە کەلەپوری کۆن نەبێت، ئەوا تەواوی هەوڵو کۆششە مەبەستدارەکانمان بۆ نوێکردنەوەی کۆمەڵگەی عەرەبی ئیسلامی شکست دێنێت. نەبونی ئەم هەڵوێستە ڕەخنەیەشە دەرگای لە روی بە ئەو هەڵگەڕانەوە سەلەفیەدا کردەوە کە لە ئەمڕۆدا جیهانی ئیسلامی گرتۆتەوە. یەکێك لە هۆکارەکانی ئەم هەڵەگەڕانەوەیە ئەوەیە شۆڕشە هاوچەرخەکانی عەرەبی، لە هەوڵی گۆڕینی بونیادە کۆمەڵایەتیو سیاسیو ئابووریەکاندابوون، بێئەوەی گۆڕانێکی هاوشێوەی ئەوانە لەسەر ئاستی بونیادی کلتوریو سستمی بیرکردنەوە بێنەگۆڕێ، هەر بۆیە ئەم شۆڕشانە گۆڕانو بوون بە دژە شۆڕشو شۆڕشی پێچەوانە... لە پای ئەمەشدا بزاوتێکی سەلەفی هاتە ئارا وەك ئەلتەرناتیڤێکی حەتمی بۆ بزاوتی عەلمانی). (ل، ٢٠٦).

پاشان "تەرابیشی" لە قسەکانیدا بەردەوامەو دەڵێت: (لەم گۆشەنیگایەوە، هەڵەی شۆڕشی هاوچەرخی عەرەبی لەوەدایە نوێخوازبوو، بەڵام ڕۆشنگەرنەبووە، وەکی ئەوەی حەسەن حەنەفی باسی دەکات). قسە لەمە

رون‌و ڕەوانتر دەبێت چی بێت؟ ئایا ئێمەش هەر ئەم قسانە ناکەین؟ مەبەستم لە ئێمە ئەو نەوەیە کە سەر بە نەوەیەکی دیکەن‌و جیاوازین لە نەوەی "حەسەن حەنەفی"و هاوڕێکانی.

بەڵێ "تەرابیشی" لێرەدا نوسینێکی شیکاری گرنگمان نەك تەنها لەسەر فیکری "حەسەن حەنەفی" بەردەست دەخات، بەڵکو تەواوی ئیشکالیاتی ڕێنیسانس‌و هەڵگەڕانەوەی سەلەفیە تیشمان پێشکەش دەکات، کە لەمڕۆدا بەسەر ئەقڵ‌و بیرکردنەوەی ڕۆشنبیرانی ئێمەدا زاڵە. لە ڕاستیدا ئەو گەورەترین پرۆسەی توێکاری یاخود لێکشیتاڵکردن بۆ گوتاری هاوچەرخی عەرەبی ئەنجام دەدات. لە ڕێی لێکشیتاڵکردن‌و ئەناتۆمیکردنی بیروڕای دەیان ڕۆشنبیری گەورەو بچوك، خەم‌و خولیای ڕۆشنبیریی عەرەبی‌و ئەو کێشانەی بەدەستیانەوە دەناڵێنێت‌و ئاقارە جۆراو جۆرەکانی ناویمان بۆ ڕون دەبێتەوە. دوای ئەوەی هەموو ڕووەکانی دێنەکەمان لائاشکرادەبێت‌و لە ڕێی شیکاریەکی وردو چڕەوە، بە ئاسانی دەتوانین بزانین

دەبێت چی بکەین و چی نەکەین. کتێبەکەی "تەرابیشی" بە هەردوو بەشەکەیەوە، زۆر بەچاکی دەست نیشانی بارودۆخی ئێستای رۆشنبیری عەرەبی دەکات. دەست نیشانکردنی راستو دروستی نەخۆشیش نیوەی چارەسەرە. لە رێی ئەم لێکدانەوەو دەست نیشانکردنە راستو دروستانەوە، دەردەکەوێت کە "تەرابیشی" یەکێکە لە گەورە بیریارانی رۆشنگەری ئێمە.

-بەشی دووەم-

رۆشنبیرانی عەرەب و کەلە پوور
دەربارەی کتێبەکەی "جۆرج تەرابیشی":
کوشتارگەی کەلە پوور لە رۆشنبیریی
هاوچەرخی عەرەبیدا

١-خستنه روی ئیشکالیەتێکی گشتی:
بە ئایدیۆلۆژیکردنی کەلەپوور

یەکەمین شتێك کە لەم کتێبەدا بە باشی بۆ "تەرابیشی" بنوسرێت، ئەوەیە دەستبەرداری میتۆدی دەرونشیکاری بووە، ئەو میتۆدەی لە بنەڕەتدا پشت بە زاراوە سێکسیەکان دەبەستێت. وەکی ئاشکرایە ئەم میتۆدە پانتایەکی گەورەی لە کتێبی پێشوتریدا داگیرکردبوو.(٥) تۆ بڵێی ئەوە بگەڕێتەوە بۆ قەناعەتی تایبەتی خۆی، یاخود ملدانە بە لێشاوی ئەو ڕەخنانەی کتێبی یەکەمی رو بەڕوی بووەوە؟ ئێمە پێمان وایە لەبەر ئەگەری دووەمیانە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نایەت کە قەناعەتی شەخسی خۆی هیچ ڕۆڵێکی لەم وەرگۆڕانە میتۆدیەدانەبووە.

بەهەرحاڵ ئەو لێکۆڵیارەی سود لەو رەخنانە دەبینێت کە ئاراستەی کتێبەکانی پێشوتری دەکرێتو میتۆدی خۆی بەپێی کاردانەوە جدیەکان دەگۆڕێتو گەشەی پێدەدات، کەسێکی دۆڕاو و سازشکارنییە، بەڵکو ئەو هەڵوێستەی تەعبیرە لە ئەقڵیەتێکی شێلگیرو مێشکێکی کراوە. ئەو کەسەی وادەکات دەیسەلمێنێ کە دۆگماتیست نییەو سورنیە لەسەر نەگۆڕینی بیرو بۆ چونەکانی پێشتری. ئەو قسانەی لێرەدا دەیکەین وەك رەخنەگرتنێك، بێگومان مانای ئەوە نییە میتۆدی دەرونشیکاری کەڵکی نییەو بەسەرچووە! هیچ کەسێکی ژیر قسەی واناکات، چونکە ئەو میتۆدەی "فرۆید" بە یەکێك لە کەشفکردنە سەرەکیەکانی مێژوی زانین ئەژماردەکرێت.

سەرەرای هەموو ئەو مشتومرە ئەپستمولۆژیەی هەنوکە لە کایەی رۆشنبیریی فەرەنسیدا دەکرێت، دەربارەی رادەی زانستیو نازانستێتی دەرونشیکاریو سەرەرای ئەو پێشکەوتنە زانستیەی لە چەند ساڵی دوایدا زانستی دەمارەکانی مێشك بە دەستی هێناوە،

بەڵام تا ئێستاش ئەو دۆزینەوە سەرەکیەی دامەزرێنەری قوتابخانەی دەرونشیکاری هەروەکی خۆی ماوەتەوە، بە تایبەت دوای ئەوەی دەرونشیکاری لەلایەن هەوادارە بیر تەسکەکانیەوە، بوو بە زمانێکی ناوەکی ئاڵۆزو بەگرێو گواڵ. مشتومڕو ململانێی ئەمانە، گێرمەو کێشەو مشتومڕە نەزۆکەکانیان، تیۆلۆژیستەکانمان بە بیر دێنێتەوە لەسەدە تاریکەکانی ناوەڕاستدا. ئەم کێشەیە بە گشتی پەیوەندی بە چۆنیەتی پراکتیزەکردنەوە هەیە. ئەمەش هەر بە تەنها میتۆدی دەرونشیکاری ناگرێتەوە، بەڵکو سەرجەم ئەو میتۆدانەش دەگرێتەوە کە لە کایەی رۆشنبیریی ئەوروپیمان خواستووە، وەك: (مارکسیزم، ئیگستانسیالیزم، کانتیزم، هیگلیزم، ستراکچرالیزم، فۆکۆیزمو.. هتد). پراکتیزەکردن یان سەرکەوتوانەو ژیرانەو دروست دەبێت یاخود پوچو بەتاڵ دەردەچێت. ئەم مەسەلەیە سەرجەم لێکۆڵیارانی ئێمە دەگرێتەوە، بەبێ هەڵاوێرد.

ئەمەش هەر بەتەنها کایەی فیکر ناگرێتەوە، بەڵکو پەیوەندی بە کایەی رەخنەی ئەدەبیشەوە هەیە (بڕوانە

ئەم میتۆدانە چیان بەسەرهات، کاتێك بەشێوەیەکی زۆر هەڵەشە بەسەر ئەدەبی کۆنو نوێماندا پراکتیزە کرانو بونیادگەرو مارکسیزمەکان گەیشتنە چ دەرەنجامێکی ناقۆلا..). کەواتە "تەرابیشی" دەستبەرداری ئەو پەڕگیریانەی میتۆدی دەرونشیکاری بوو، بەمەش کارێکی چاکی کرد. بەڵام لەم کتێبەشیدا دەستەواژەیەك هاتووە کە کەم تا زۆر ئەو میتۆدەمان بە بیردێنێتەوە، ئەم دەستەواژەیەش وردەو لە جێی خۆیدا بەکارهاتووە، لەبەر ئەوەی دوورە لە هەموو پەڕگیریو زیادەڕۆییەك. ئەم دەستەواژەیە باس لە (برینی نێرگسی) دەکات یاخود باس لە (سارێژکردنی ئەو برینە نێرگسیە دەکات کە خۆشبونەوەی ئەستەمە، بە هۆی شکستی عەرەب لە بەردەم پرۆژەی دەوڵەتی ئیسرائیلدا) (ل ٦).

شایەنی باسە ئەم (برینە نێرگسیە) تابێت لە وڵاتانی عەرەبیو ئیسلامیدا گەورەتردەبێت، ئەویش بە هۆی سەرکەوتنی کەم وێنەو لە رادەبەدەری شارستانیەتی مۆدێرنی خۆرئاواو بۆڕدانەوەی تەواوی شارستانیەتەکانی ئێستاو رابردوش. ئەم سەرکەوتنەش راستیەکی

حاشاهەڵنەگرو بەرچاوە، لەسەر ئاستی زانستیو پزیشکیو تەکنۆلۆژی. وەك چۆن ئەم پێشکەوتنە بە ئاشکرا لە رووی فەلسەفیو زانستە مرۆڤایەتیو کۆمەڵایەتیەکانیشەوە دیارە. لێرەوەیە جیهانی ئیسلامی هەست بە ژانو ژارێکی زۆردەکات، بە هۆی باڵادەستی جیهانی خۆرئاوای- مەسیحی بە سەریدا، ئەم باڵادەستیەش لە سەدەی هەژدەهەمەوە لە زیادبوندایەو یەکلایی بۆتەوە.

سەرەڕای ئەوەش ئەم باڵادەستیە لەسەر ئاستی هێزیش (واتە لەسەر ئاستی سەربازیش) یەکلایی بۆتەوە. هاوڵاتی عەرەبو موسڵمان هەست دەکات کە ئەو لە ناخەوە بریندارکراوەو شکۆی لە کەداربووە، بە هۆی ئەو سەرکەوتنە گەورەیەی نەیارە مێژویەکەی لەوبەر دەریای ناوەڕاستەوە، تۆماری کردووە. لێرەدا دەرونشیکاری دەتوانێت رۆڵی خۆی لە شرۆڤەکردنی ئەو دیاردەیەدا بگێڕێت، بەڵام بێئەوەی خۆی لە لێکدانەوەی مێژوییو هۆکارەکانی دیکە دابڕێت. هۆکاری دەرونی رۆڵی خۆی لەو پەرچەکردارەدا دەبینێت کە ژێردەستە لە

بەرامبەر سەردەستدا دەینوێنێت، بەڵام پەرچەکرداری دەستەجەمعی، زیاتر دەرونشیکاری کۆمەڵایەتی بەسەردا جێبەجێ دەبێت، وەك لە دەرونشیکاری تاکەکەس یاخود سێکسی کە "تەرابیشی" هەوڵی پراکتیزەکردنی داوە.

"تەرابیشی" پێیوایە ئەم هەلومەرجە دەبێتە مایەی شێواندنی دنیابینی دەربارەی لێکدانەوەو تاوتوێکردنی کەلەپووری عەرەبی- ئیسلامی. لێکۆڵیارە هاوچەرخەکانی ئێمە بە هۆی ئەم هەلومەرجە دژوارو ناهەموارەوە، سەر لە تاوتێکردنی کەلەپوور دەرناکەن، چونکە لەلایەك هەستی خۆ بەکەم زانینێکی زۆر بە سەریاندا زاڵەو، لەلایەکی تر هەست بە هێزو توانایەکی بێشوماردەکەن کە بە تاڵەو هیچ بنەمایەکی لەسەر زەمینەی واقیع نییە.

"تەرابیشی" لە پێشەکی کتێبەکەیدا، دوو بۆچونی دژ بەیەکی "جەلال عەبدوڵڵا معەوەز"و "حەسەن حەنەفی" لە مەڕ کەلەپوور دێنێتەوەو دەڵێت: (یەکەمیان خواستێکی پێشوەختی هەیە بۆ بێگوناه

نیشاندانی کەلەپوور، بەڵام دووەمیان ئارەزوی پێشوەختی هەیە بۆ تاوانبارکردنی. لە نێوان ئەم دوو خواستە دژ بەیەکەدا، حەقیقەتی مێژوویی بزربوو، هەر بزریش دەبێت مادامەکی بە چاوێکی بابەتیانە سەیرناکرێت، بە دوور لە خواستی بەرز نرخاندنو شێواندنو ئەو ململانێ ئایدیۆلۆژیەی هیچ خزمەتێك بە جەوهەری کێشەکەناکات). (ل ١٠).

"تەرابیشی" دوای ئەوەی ئیشکالیەتە سەرەکیەکەی دەخاتە روو کە تایبەتە بە ئایدیۆلۆژیایکردنی کەلەپوور بە شێوەیەکی بێسنورو لە رادەبەدەر، دێتە سەر ئەوەی لە رێی لێکۆڵینەوەیەکی پراکتیکی زانستیەوە ئەم مەسەلەیە بسەلمێنێت. بۆ ئەمەش هەندێ کارەکتەری ئەو ئاقارە ئایدیۆلۆژیانە دەست نیشان دەکات کە لە واقیعی عەرەبیداهەن. شیکاریە رەخنەییە توندەکەی، زیاتر روی لە لایەنگرانی رێبازی مارکسیزمە بە هەردووباڵە ئەرسۆدەکسیو- نا ئەرسۆدەکسیەکەیەوە (واتە تۆفیق سەلومو سەمیر ئەمین)، هەروەها ئاقاری ناسیۆنالستی بە بەرەی عەلمانیو ئیسلامیەوە

(نمونەکانیان وەك زەکی ئەرسۆزیو محەمەد عەمارە)، لەگەڵ ئاقاری زانستی پراگماتی (کە زەکی نەجیب مەحمود نوێنەرایەتی دەکات)، دواجاریش ئاقاری زانستی ئەپستمۆلۆژی (کە محەمەد عابد جابری نوێنەرایەتی دەکات).

لێرەدا سەرنج دەدەین "تەرابیشی" تەنها یەك ڕێبازی فەرامۆشکردووە، ئەویش ڕێبازی ئیسلامی تەقلیدیە. ڕەنگە ئەمەش لەبەر ئەوەبێت کە ئەو پێیوابووبێت باسو خواسی ئەو ئاقارە بە جۆرێك لە جۆرەکان جیاوازبێت لە باسو خواسی ڕێبازە مۆدێرنەکانی دیکە، بۆیە بێدەنگی لێکردووەو نەگەڕاوەتەوە سەری. یان ڕەنگە لەبەر ئەوەی ئەم ڕێبازە میراتی رابردووەو کاتی بەسەرچووە، هێنانەوە بەرباسی بەگرنگ نەزانی بێت، یاخود تەنانەت بەشایستەی ئەوەی نەزانی بێت قسەی لە بارەوە بکرێت، لە بەرئەو خەسڵەتە تەقلیدیو نامێژوییو نازانستیەی هەیەتی.

هەرچۆنێك بێت "تەرابیشی" بە ئاشکرا مەبەستی خۆی لەم لێکۆڵینەوەیە رادەگەیەنێت: (ئەو نایەوێت قسە

له بارەی کەلەپوورەوە بکات، بەڵکو مەبەستی ئەو قسەکردنە لەسەر ئەوانەی بەلێکۆڵینەوەی کەلەپوورەوە خەریکن). واتە ئەم کارەی ئەو گوتارێکە دەربارەی گوتارگەلێکی دیکەو گوتارێکی خۆبەخۆو راستەوخۆنییە، بەڵام ناوبەناوو زۆرجاریش بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ قەرەی کەلەپوور دەکەوێتو بۆچونێکی دیاریکراوی لە بارەوە دەڵێت.

"تەرابیشی" چەند بیەوێت حاشا لەوەبکاتو لێیڕابکات، بەڵام هەر ناتوانێت بە تەواوەتی پەردەپۆشی بکاتو بیشارێتەوە. لە راستیدا نایشارێتەوەو بگرە هەندێ جار بە ئاشکرا دەیڵێت، بەتایبەت کاتێك تاوتوێی ئەم تێزە یان ئەو تێزەیە دەکات. بەڵام مەبەستی سەرەکی ئەو سەلماندنی مایە پوچی ئەو گوتارە ئایدیۆلۆژیانەو نیشاندانی لاوازیو بێ بنەماییانە لە تاوتوێکردنی مەسەلەی کەلەپوردا. ئەو گوتارە ئایدیۆلۆژیانە بە فیعلی کوشتارگەیەکیان بۆ کەلەپور چێکردووەو جەستەی کەلەپوری ئیسلامیان ونجڕ ونجڕکردووە. ئەمانە بەشێك لە کەلەپور دەخوازنو

بەشێکی دی فەرامۆش دەکەن، بەم کارەش یەکیەتیو یەکپارچەیی مێژوویی‌و ناوەکی کەلەپوور لە ناودەبەن‌و پایەماڵی دەکەن.لە سەردەستی ئەو ئاقارە ئایدیۆلۆژیانە، کەلەپوور بۆتە جەستەیەکی بێ پەلوپۆو باس‌و خواس دەربارەی کەلەپوور شێوێنراوەو لە سیاقی خۆی کراوەتە دەرەوە.

II- مشتومڕ لەگەڵ زەکی نەجیب مەحمود

ئەوەی راستی بێت "تەرابیشی" زۆر بە ئاشکراکردنی خەسڵەتی ئایدیۆلۆژی ئەو نوسین‌و لێکۆڵینەوانەوە ماندوونەبووە، کە پڕکێشی ئەوەدەکەن لە روانگەیەکی مارکسیستانە یان پێشکەوتنخوازی یاخود چینایەتی‌و نەتەوایەتی‌و تەنانەت ئەپستمۆلۆژیشەوە، تاوتوێی کەلەپووردەکەن. بەبۆچونی من لێرەدا تەنها یەك کێشە هەیە، ئەویش لەگەڵ سێیەم نەسکی کتێبەکەدایە، واتە لەگەڵ ئەو نەسکەدایە کە تەرخانە بو زەکی نەجیب مەحمود". لێرەدا پێدەچێت "تەرابیشی" پچێك دووڵ بێت، هەرچەندە لێهاتوانە دەکەوێتە رانان‌و

لێکدانەوەی بیروبۆچونەکانی. هەندێ جار مرۆڤ هەستدەکات "زەکی نەجیب مەحمود" بە زۆر هێنراوەتە ریزی ئەو ئایدیۆلۆژیستانەی، دەستیان بە سەر وتەزاو بیروبۆچونەکانیاندا دەشکێتو نە بەسەر شێوازی نوسینو دەربڕینیشیاندا. لێرەدا یەکەم سەرنجێکی رواڵەتی هەیە، بەڵام گرنگە: ئەویش ئەوەیە کە بۆچی "تەرابیشی" لە ژێر سەردێڕی ئاقاری زانستیدا پۆلێنی دەکاتو کەچی دواتر دەکەوێتە تێکوپێکدانی هەموو پێگەکانی؟ لێرەدا دەبوو تێرمی زانستچی بەکاربهێنایە نەك زانستی... لە راستیدا لە دوتوێی ئەو بە شەشدا هەروادەکات یان دەیتوانی وشەی (زانستی) بخاتە ناو دوو کەوانەوە، تا لەوانەی جیابکاتەوە کە زانستخوازنینو لافی زانستو زانستخوازی لێدەدەن. چونکە وشەی (زانستی) وشەیەکی پۆزتیڤەو گومانی لە سەرنییە. بگرە لێرەدا پێویستە بۆ بەرنگاربونەوەی ئەو کاریگەریە خراپانەی، ئایدیۆلۆژیا لەسەر خوێندنەوەی کەلەپور جێی دەهێڵێت. ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە "تەرابیشی" شەڕێکی ئەپستمۆلۆژی بچوك لەگەڵ "زەکی نەجیب مەحمود"

بەرپادەکات، کاتێك دەڵێت: (گومانی تێدانییە هەندێ میتۆدی زانستی دەگۆڕێنو دەبنە جۆرێك لە ئایدیۆلۆیا، کاتێك پرکێشی لە دۆگماتیستی زانستگەرایدا دەکاتو پێیوایە دەتوانێت لە پرۆسەی گەڕانو پشکنینی بە دوای راستیدا، لە بواری زانستە مرۆڤایەتیەکاندا بگاتە ئاستی یەقینو دڵنیاییەك کە هاوتای یەقینو دڵنیایی زانستە سروشتیەکان بێت).(ل ٥٢).

لەمەدا "تەرابیشی" لەسەر هەقەو راستی پێکاوە، چونکە ئەم هەڵوێستە ئەپستمۆلۆژیە لە ئێستادا پەسەندکراوەو لە کایە نێودەوڵەتیەکانی تیۆژینەوەی زانستیدا کاری پێدەکرێت. ئەو ئاراستە زانستیەی زانستە مرۆڤاییەکان هەیانە، لە ئاست ئەو پلە زانستیەدانییە کە زانستە سروشتیەکانی دیکەی وەك فیزیاو ماتماتیك هەیانە. زانستە مرۆییەکان لە بەردەم ئەگەری ئەوەدان کە لەلایەن ئایدیۆلۆژیاوە زەفەریان پێببرێت، ئەگەر بۆ خۆیان ئایدیۆلۆژیانەبن. هۆکارەکەشی ئەوەیە کە ئەوەی لێکۆڵینەوەکە دەکاتو ئەوەشی بابەتی لێکۆڵینەوەکەیە، هەردووکیان یەك

ڕەگەزن (مرۆڤ لە مرۆڤ دەکۆڵێتەوە). ئەمە لە کاتێکدا مرۆڤ سەروەختێك لە مادەیەکی زیندوو دەکۆڵێتەوە (ڕووەك بێت یان ئاژەڵ)، یاخود لە مادەیەکی بێگیانی (وەك فیزیاو گەردون)، یان مادە ئەسبتراکتەکان (ماتماتیك)، ئەوا لە شتێك دەکۆڵێتەوە کە لە دەرەوەی خۆیەتیو جیاوازە لە خۆی، لە بەرئەوە مەسەلەی خودگەرایی زاڵ نابێت بەسەریداو تێکەڵ بە لێکۆڵینەوەکەی نابێت. بەڵام سەرەوەختێك دێتە سەر ئەوەی قسە لەسەر خۆیو کۆمەڵگەکەی بکات، ئەوا هەرچی بکات ناتوانێت سەرلەبەر لە خۆی جویَ بێتەوە یان بگاتە ئەوەی بە شێوەیەکی بابەتیانە لە مەسەلەکە بڕوانێت. ئەمە کێشەیەکی ئاڵۆزەو زانستە مرۆڤایەتیەکانی بە خۆیەوە سەرقاڵکردووە. هەر لەبەر ئەمەشە زانایان جیاوازی لە نێوان ئەپستمۆلۆژیای زانستە مرۆڤایەتیەکانو ئەپستمۆلۆژیای زانستە سروشتیەکاندا دەکەن.

ڕەخنەگرتنی "تەرابیشی" لە پۆزەتڤزمی لۆژیکی یان لە قوتابخانەی سودخوازی "جێرمی بنتام" کە

"زەکی نەجیب مەحمود" تەبەنی دەکات، کەم تا زۆر لە جێی خۆیدایەتی، چونکە ئەم قوتابخانەیە تەنها وەك کۆمەڵە ئامێرو هاوکێشەیەکی ماتماتیکی سەودا لەگەڵ زانستدا دەکات. ئێمە ئەوەش دەزانین فەلسەفەی شیکاری یان پۆزەتڤستی لۆژیکی کە بەسەر روبەرێکی بەرفراوانی کایەی فیکری لە جیهانی ئەنگلۆسەکسۆنیدا زاڵە، ئیعتراف بە زانستە تیوریەکانو فەلسەفە ناکاتو تەنانەت بە چاوێکی سوك لێیان دەڕوانێتو بە هەرزەگۆییەکی بێهودەیان دەزانێت (ئەمەش هەڵوێستی پۆزەتڤیستە پەڕەگیرەکانی فەرەنساشە). جارێکیان "مارتن هایدگەر" وەڵامی هەموویانی بە توندی دایەو وتی: (زانست بیرناکاتەوە! زانست کەشف دەکاتو شت دادەهێنێتو ئامێر چاك دەکاتەوە، بەڵام لە بیرکردنەوەی تیۆریداو تەنانەت لەو دەرەنجامانەش کە خۆی پێیان دەگات دەستەوستانە. ئەوە تەنها فەیلەسوفە کە بیردەکاتەوە).

بەهەرحاڵ ئەمە بۆخۆی مشتومڕێکی توندو کوشندەی نێوان فەیلەسوفە ئەبستراکتو زانا

پسپۆڕەکانە، ئەوانەی هێندەی تۆزقاڵێك لە بوارەکەی خۆیان دورناکەونەوە. ئەمە دوو بۆچونی ناکۆكو دژ بەیەکن بۆ زانستو فەلسەفە، بەڵام بۆچونێکی دیکەش هەیە جیاوازە لەوان. هەرچۆنێك بێت ئەوا فەلسەفەی پۆزەتڤستی، ئەو فەلسەفەیەی "زەکی نەجیب مەحمود" پەیڕەوی دەکرد، کۆی فەلسەفەکانی دیکەی، وەك شتێکی بێماناو میتافیزیکی سەیردەکرد، لە بەرئەوەی پابەندی هاوکێشە زانستیەکانو پێودانگە ماتماتیکیە زۆر وردەکان نین. بۆیە هەوڵدەدەن گوتاری فەلسەفی بگۆڕن بە گوتارێکی زانستی وا کە پڕی بێت لە ئاماژەو هاوکێشەی ماتماتیکی. لێرەوە پۆزەتڤستیە لۆژیکیەکان لە "هیگڵ"و تەواوی بۆچونە فەلسەفیە ئاست بەرزەکان داخ لە دڵنو وەك وڕێنەیەکی بێمانا سەیری دەکەن

بەڵام پێدەچێت "جۆرج تەرابیشی" دەرهەق بە "زەکی نەجیب مەحمود" زۆر ناهەقی کردبێت، کاتێك سوکایەتی بەبێداربوونەوە نیگەرانیەکەی دەکاتو گەڕانەوەشی بۆلای کەلەپوری ئیسلامی بە درۆو ساختە دەزانێت. بەڵام بەچ حەقێك وا دەڵێت؟ رەنگە ئەو لە

بێداربونەوەو گەڕانەوەکەی راستگۆبووبێت، بۆ خۆشم پێم وایە ئەو پیاوێکی راست گۆیە.(٦) گوناهی ئەو چیە گەر پەی بەوە بردبێت کە گەردونو چەمكو دنیابینی کەلەپور، سەربە جیهانێکی دیکەیەو لەگەڵ کێشەو پێداویستیەکانی ئێمەدا یەك نایەتەوە؟ کێ دەتوانێت بەرپەرچی ئەمە بداتەوەو نارازی بێت لەم تێزەیە؟ ئایا ئێمەش هەست بەمە ناکەین، سەروەختێك تۆزو غوباری سەر کتێبەکانی کەلەپوور دەسڕینو کتێبەکانی کەلەپوور دەکەینەوەو هەوا خنکێنەرەکەی هەڵدەمژین؟ وەکی ئاشکرایە تەواوی کەلەپوور سەر بە فەزای ئەقڵی سەدەکانی ناوەڕاستە، نەك سەر بەفەزای ئەقڵی مۆدێرن بێت.

ئەڵبەتە ئەمە بەو مانایا نایەت کە کەلەپوور بۆ ئێمەو مانانێك کە لە سەردەمی مۆدێرندا دەژین، کەڵکی نییەو خوێندنەوەی کات بە فیڕۆدانە. نەخێر بە پێچەوانەوە، خوێندنەوەی کەلەپوور بۆ ئێمە زۆر بە سودە، بە تایبەت ئەگەر بە چاوێکی تازەو بە دنیابینیەکی نوێوە ئەو پرۆسەی خوێندنەوەیەمان

ئەنجامدا. بگرە سەرلەنوێ خوێندنەوەو شرۆڤەکردنەوەی، بۆتە ئەرکێکی هەنوکەیی‌و پێویستە ئەنجامی بدەین‌و هەندێ جاریش دەبێتە کۆسپێکی فیکری‌و سیاسی کە دەبێت رابماڵدرێت، گەرویستی پێشکەوتن‌و بەرەو پێشچونمان هەبێت.

"تەرابیشی" دەیتوانی لە رویەکی دیکەوە رەخنە ئاراستەی "زەکی نەجیب مەحمود" بکات، ئەوکات رەخنەکەی بەهێزترو جێی رەزامەندی دەبوو. چونکە "زەکی نەجیب مەحمود" پێی وایە هەموو خەڵك وەکی خۆی بیرکردنەوەیان ئازادبووە یان پۆزەتیڤستی لۆژیکیان لە زانکۆکانی ئینکلتەراو ئەمریکا خوێندووەو لە دەست پاشماوەکانی کەلەپوور قوتاریان بووەو هەر هەموویان بونەتە خەڵکانێکی زانستی‌و پۆزەتڤستی‌و مۆدێرن‌و پێشکەوتنخوازو... هتد. تەنانەت پێیوایە خۆشی لە کەلەپووری باب‌و باپیرانی رزگاری بووە، بەوەی توانیویەتی باز بەسەریدابدات. ئەم وەهمە بەڵگەی لە دەست دان‌و ونکردنی هەستی مێژووییە، لای "زەکی نەجیب مەحمود"و لای زۆربەی زۆری روناکبیرانی

نوێخوازی عەرەب. باگوێ بۆ "زەکی نەجیب مەحمود" بگرین کە لە کتێبەکەیدا (نوێکردنەوەی هزری عەرەبی) دەڵێت چی:

(من ڕێكو ڕاستو بە ئاشکرا دەڵێم: یان دەبێت سەردەمی خۆمان بە پێی بیرکردنەوەو کێشەکانی ئێستا بگوزەرێنین، یاخود دەبێت ئافەرۆزی بکەینو دەرگا بە رویدا دابخەین، بۆ ئەوەی لەناو کەلەپووری خۆماندا بژین.. ئێمە لە مەدا ئازادین، بەڵام ئازادی ئەوەمان نیە کە هەردوو دنیابینیەکە پێکەوە کۆبکەینەوە).(بڕوانە کوشتارگەی کەلەپوور- ل ٦٤، ٦٥). "تەرابیشی" دەبوو لەم خاڵەدا "زەکی نەجیب مەحمود"ی بگرتایەو رەخنەی ئاراستە بکردایە. کێشەی "زەکی نەجیب مەحمود"و هەمووومان لێرەدایە کە ناتوانین سەردەمی خۆمان بژین، هۆکاری ئەمەش ئاسانە، لە بەرئەوەی ئێمە تا ئێستاش خۆمان لە کەلەپوور قوتارنەکردووە، واتە خۆمان لە خۆمان ئازادنەکردووە بەو شێوەیەی کە ئەوروپاییەکان لە سەدەی شازدەهەمەوە تا سەدەی نۆزدەهەم کردیان.

کەوا ئیترچۆن دەتوانین پەیوەندیەکی سروشتیو تەندروست لەگەڵ ئێستادا بسازێنین، لە کاتێکدا هیچ کێشەیەکی کەلەپوورو رابردوومان یەکلایی نەکردۆتەوە؟ ئەمە بۆخۆی خەیاڵپلاو تراویلکیەو کارێکی مەحاڵە. لێرەشدا نا- مێژویەتی هەڵوێستی "زەکی نەجیب مەحمود"و ئایدیۆلۆژیا شاراوەو عەدەمیەتەکەیان بۆ ئاشکرادەبێت. مرۆڤ هەر بەتەنها بەوە دەست بەرداری کەلەپوورنابێت کە بزانێت شتێکەو سەر بە گەردونی بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاستو رابرادوو، چونکە لە ناخماندا رەگی داکوتاوەو چۆتە نا خودئاگامانەوەو هەندێ جار لە هەڵسوکەوتماندا رەنگ دەداتەوە. تەنانەت ئێمەو مانانیش کە لە زانکۆکانی ئەمریکاو ئەوروپا خوێندومانە، نەمانتوانیووە وەك پێویست خۆمان لە کەلەپوور قوتاربکەین.

ئێمە کاتێك باس لەم مەسەلەیە دەکەین (مەسەلەی کەلەپوور)، دەبێت راسگۆبین. ئەزمونی ئەوروپا لەگەڵ کەلەپوورە مەسیحیەکەیدا، پێمان دەڵێت رزگاربوون لە شتێك ئەوکاتە مەیسەردەبێت کە شەڕێکی بێئامانی

ناوەکیمان لەگەڵداکردبێت. چونکە رزگاربوون لە رێی بازدان بەسەر شتەکاندا، ئازادبونو رزگاری نییە (لەمبارەیەوە بڕوانە کتێبی- قەیرانی هۆشیاری ئەوروپی- کە لە نوسینی پۆل هازارە). ئێمە بمانەوێت یان نا، دیلو بەندی کەلەپورێکی خێڵەکیو مەزهەبین. گەورەییو مەزنی ژیاری ئەوروپییش لەوەدایە کە بە ئاشکراو روو بەڕوو کەوتە شەڕ لەگەڵ موقەدەسترین شتەکانی دنیای خۆیدا.

کەواتە "زەکی نەجیب مەحمود" مافی خۆیەتی رەخنە لە کەلەپوور بگرێتو بە شتێکی بداتە قەڵەم کە سەر بە رابردووە، بەڵام مافی ئەوەی نییە بڵێت مادامەکی شتێکە سەر بە رابردووە، ئیتر کۆتایی هاتووە یاخود لە واقیعی ئێستادا سڕاوەتەوەو ئاسەواری نەماوە. چونکە رۆشنبیریی کەلەپوور، واقیعو شەقامو بونی عەرەبی داگیرکردووە. لە روی سۆسیۆلۆژیەوە، کلتوری مۆدێرن تایبەتە بە دەستەبژێرێکی کەمو تەنانەت ئەم مۆدێرنەیە خۆشی ئەوەندە قوڵ نییەو بە ناخی ئەوانەی ئیدیعای دەکەن قوڵ رۆنەچووە. بگرە ئەم مۆدێرنەیە لای

زۆربەی روناکبیران لەرزۆکو روکەشە (بڕوانە چۆن چۆنی لە پڕێکدا مارکسیتێك دەبێتە ئیسلامیستو ئیسلامیستێکیش دەبێتە مارکسی). هۆکاری ئەمەش ئەوەیە کە بە ئامادەکراوی لە خەڵکانی ترەوە بۆمان هاتووەو بەرهەمی خۆمان نییە.

ئێمە لەوەدا کۆكو تەباین لەگەڵ "زەکی نەجیب مەحمود" کە دەبێت دابڕانێك لەگەڵ کەلەپووردا دروست بکەین، بەڵام بەوشێوەیە نا کە ئەو مەزەندەی دەکات. واتە ئەو دابڕانەی ئێمە دەمانخوازین نەعەدەمیانەیەو نە بازدانیشە بەسەر قۆناغەکاندا، بەڵکو دابڕانێکی شێلگیرانەو ناو کۆییانەیە. لە بەرئەوە پێمان وایە ئەو رێبازی "زەکی نەجیب مەحمود" دەیگرێتە بەر، زۆر روکەشو میکانیکی یەو گوێ بە کەندو کۆسپەکان نادات. بۆ نمونە باگوێ لەم پەرەگرافەی بگرین بزانین دەڵێت چی: (گۆڕانێك بەسەر رابردوماندا نایەت بەرەو نوێ بوونەوە، گەر ئەو پرۆسەیەمان بە دەسکاریکردنی رەگوڕیشەکان دەست پێنەکرد. واتە دەبێت لە جێی ئەو پرانسیپانەی ریشەکێشیان دەکەین، پرانسیپ گەلێکی

دیکە لە جێیانە دابنێین، هاوکات نمونەی بالآی نوێ بێنینە جێی ئەو نمونە بالآیانەی لە سەردەمی خۆیاندا نمونەی بالآبوونو لە ئێستادا وانەماون). (ل ٦٥).

بەڵام گومانی تێدانییە پرۆسەی جێگۆڕکێ کردن، بەو ئەندازەیە ئاسانو میکانیکیو روکەشانە نییە. ئەو شتەی "زەکی نەجیب مەحمود" بیری چووە باسی بکات ئەوەیە کە (ریشەکێشکردنی پرانسیپو بنەماکان)، بۆخۆی پرۆسەیەکی هەمەلایەنەو سەراپاگیرەو هیچی لە پرۆسەی بونیادنان کەمترنییە، مەبەستم لە بونیادنانیش بونیادنانو جێگیرکردنی پرانسیپی نوێیە. ئەم پرۆسەیە لە ئەوروپا سێ سەد ساڵی ویست. رەخنەی مێژویی لە تێکستە پیرۆزەکانی مەسیحیەت (واتە لە کەلەپور)، نارەزاییەکی زۆری لە ناوەندە مەسیحیە موحافیزکارەکاندا دروستکردو ئەم هەرایەش تەنها لە ناوەڕاستی ئەم سەدەیەدا هێوربووەوە (بڕوانە: قەیرانی مۆدێرنەو کێشەی بیرمەندی رەخنەگری مەسیحی لوازیو شێوازی بیرکردنەوەیو فەرامۆشکردنی لەلایەن دەسەڵاتی تیۆلۆژی پاپاوە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا).[٧]

کەواتە گۆڕینی کۆن بە تازە، پرۆسەیەکە لە پڕێکداو لە شەوو رۆژێکدا رونادات؟ گەر بەمجۆرە بوایە، ئەوا کارەکە ئاسان دەبوو. گەر کێشەکان بەم ئاسانیە چارەسەربکرایە، ئەوا تەواوی میللەتان دەیان توانی زۆر بە خێرایی پێشبکەونو بەرەوتی شارستانیەتی مۆدێرن بگەنەوە. پێویستە بەر لە بونیادنانی هەرشتێك، دەست بە هەڵوەشاندنەوەو لێك- شیتاڵکردنی ئەو شتانە بکرێت کەهەیە، چونکە ئەو شتانە رێگری دەکەن لە هاتنە ئارای هەمووشتێکی نوێ لە بوندا.

رابردوو ئەو شتانەش کە میراتی رابردوون، ئەگەرچی بێگیانو بەسەرچوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مەشروعیەتی مێژویی خۆیان هەیە، بەهۆی مانەوەیان بە درێژایی سەردەمو زەمانێکی زۆر. کەواتە دەبێت قۆناغی نێگەتیڤ لە پرۆسەی ئازادیدا، بکەوێتە پێش قۆناغی پۆزەتیڤ. رەنگە تاکە کارێکی پۆزەتیڤ کە لەمڕۆدا مومکین بێت، کاری نێگەتیڤی بێت، واتە لێکشیتاڵکردن بێت، لێکشیتاڵکردنی هەموو ئەو شتانەی هەنو ئاشکراکردنی ناواخنیان لەگەڵ نیشاندانی

ڕێژەیی بوونو مێژوویی بوونیان، هەموو ئەمانەش بۆ ئەوەیە تا حەقیقەتی ئەو شتانە ڕون بێتەوەو ئەو تەلیسمەیان لە دەورنەمێنێت. بەم پێیە دەتوانین بڵێین ناونیشانی کتێبەکەی "تەرابیشی"، دەکرێت بە شێوەیەکی دیکە تێی بگەین کە بەخەیاڵدانەهاتووە. بە فیعلی کوشتارگەیەك بۆ کەلەپوور هەیە، بەڵام نەك هەر بەو مانایەی ئەو مەبەستیەتی: واتە چەقۆکاری ڕوناکبیرانی عەرەب بۆ پارچە پارچەکردنو لەتکردنی جەستەو یەکیەتی ناوخۆیی کەلەپوورو شێواندنی لێکۆڵینەوە لەو بابەتە، بەڵکو بەو مانایەش دێت کە کەلەپوور خوێنێکی زۆر دەڕێژێتو قەسابخانەی بێئامان دروست دەکات، بەرلەوەی حەقیقەتی ئاشکرابێتو ناخی خۆی بەیان بکاتو نهێنیەکانی بەتاڵ ببنەوە.

ئەمجارە کوشتارگەو قەسابخانەی حەقیقی دەقەومێت، بەرلەوەی کێشەی کەلەپوور بە تەواوەتی چارەسەربێتو یەکلایی بکرێتەوە. ئەوەی ڕاستی بێت لە واقیعی ئێمەدا وەکی "زەکی نەجیب مەحمود" دەڵێت: (مردوان حوکمی زیندوان دەکەن)و ڕابردو جڵەوی ئێستا دەکات، نەك بە

پێچەوانەوە. بەڵام لە ئەوروپا ئێستا ئاراستەی رابردودەکات. ناتوانین لە دەست مردوەکانو دەسەڵاتیان رزگارمان بێت، بەرلەوەی ئەو کێشە مێژویانەیان لەگەڵدا یەکلانەکەینەوە کە بۆتە میراتو بارێکی قورس بەسەرشانمانەوە. ئەوەتا یەکلایکردنەوەی کێشە مێژوییەکان لە سەر زەمینی واقیع دەستی پێکردووە: لە جەزائیرەوە بۆ تونس، لە میسرەوە بۆ یەمەنو لە عێراقەوە بۆ ئەفغانستان.... تۆ بڵێی فیکری رەخنەیی ئازاد لەسەر زەمینی ئیسلام لە دایك بێت، ئاخۆ لە دایکبونی ئەوفیکرە رەخنەییە بەرلە یەکلاکردنەوەی کێشەکان دەبێت یان دوای ئەوە؟

ئایا فیکر پێش بزاوتی واقیع دەکەوێت یاخود شان بە شانی دەڕوات؟ پێموایە (ئەوەندەی پەیوەندی بە خۆمەوە هەیە)، یەکلایکردنەوەی مەسەلەکان لەسەر ئاستی تیۆری بە ئەنجام ناگات، بەرلەوەی لە رووی عەمەلیەوە یەکلایی نەبێتەوە، واتە دوای ئەوەی باجێکی قورسو گران دەدرێت. چونکە ئەوە دژواری واقیعە کە بەبێ ویستی خۆمان ناچارمان دەکات بەوەی

پرسیاربکەین‌و لێرە بەدواوە ئەو پرسیارانە دوانەخەین‌و سەری خۆمان نەکەین بەژێرەوە، وەکی ئەوەی تا ئێستا کردومانە. ئەزمونەکانی مێژوو فێریانکردوین پێویستە کارەساتێکی راستەقینە بقەومێت، ئەوکات دەتوانین پرسیارێك ئاراستەی پنتێکی بچوکی کەلەپووربکەین... لەبەرئەوە من بۆ یەکەمجارە گەشبینیم‌و یەکەمین جارە هەست دەکەم مێژوو لە واقیعی ئێمەدا دەجولێت. ئەمەش وایکردووە بەرە بەرە لە زۆنە گەرم‌و گوڕەکانی حەقیقەت‌و موقەدەس نزیك بینەوە. بەڵام ئەو ئازادیەی "زەکی نەجیب مەحمود" بانگەشەی بۆدەکات (خاڵی لاوازی ئەویش لێرەدایە)، وادیارە گرنگی زۆر بەو کۆسپ‌و بەربەستانە نادات، یان رەنگە نەزانێت ئەو پرۆسەیە چ هەوڵ‌و ماندوبونێکی دەوێت.

ئەو پێیوایە ئەو خەڵکە هەموو وەکی خۆی ئازادن، وەکی ئەوەی تەواوی گەلانی ئیسلامی وەکی خۆی دەرفەتی خوێندنی فەلسەفەیان لە گەورە زانکۆکانی خۆرئاوا بۆ رەخسابێت! یان رەنگە پێیوابێت تەواوی رۆشنبیرانی ئێمە- بە تایبەتی خۆی-، لە گرێ‌و گواڵی

کەلەپوور رزگاربوون، هەر لەبەرئەوەی پەیڕەوی تیۆریاگەلێکی وەك بونخوازیو پۆزەتڤستی لۆژیکیو مارکسیزمو بنەماخوازیو هتد، کردووە. ئەم بۆخۆی جگە لەوەهمێك شتێکی ترنییە، هەربۆیە دەبێت پەردەی لە روو هەڵماڵینو سەرکۆنەبکرێت. رۆشنبیریی ئێمە بەهەڵەداچووە گەرپێی وابێت ئەو هەر لەبەرئەوەی شوێن مۆدێرنەکەوتووە، ئیتر ئازادەو رزگاری بووە. ئازادبونی راستەقینە تەنها ئەوکاتە دەستەبەردەبێت کە بونیادی کۆن هەڵبوەشێنرێت. پێویستە هەڵوەشاندنەوەش بگاتە قوڵترین پنتو تا چینەکانی ژێرەوە بچێت. ئازادی راستەقینە (یان مۆدێرنەی راستەقینە)، پرۆسەیەکە خود لە بەرامبەر خۆیدا بەگەڕی دەخات، لە پێناو گۆڕینی خۆیدا- واتە گۆڕینێك لەناوەوە نەك لە دەرەوە-.

بەمجۆرە دەکرێت هاوسەنگیەك لە نێوان کەلەپوورو دەسکەوتەکانی مۆدێرنەی جیهانیدا دروست بکرێت. ئێمە ناتوانین ئەلتەرناتیڤێك بێنین ئامادەکراو، وەك یەدەگی ئامێرێكو بە شێوەیەکی میکانیکی لە بونیادێکی کۆنو دارزاوی ببەستین. تەواوی ئەو

ئەلتەرناتیڤە ئامادەکراوانە شکستیان هێنا، بۆیە تەنها ئەوەمان لە بەردەمداماوە کە دەست بدەینەکارە قورسەکە، واتە دەست بکەین بە گەورەترین پرۆسەی رەخنەییو بونیادە کۆنو بەسەرچووەکان لێکشیتالبکەین، بەو ئومێدەی کۆسپو رێگرەکانی بەردەممان رامالێنو روناکی ببینین. پێویستە ئەم گۆڕانە بە شێوەیەکی سروشتی لەناخی خۆماندا روبدات. هەر روناکبیرێکیش لەم پرۆسە دژوارەدا بەشداری نەکات، بەڕوناکبیر حساب ناکرێت. رەنگە ئەوکەسە ئەکادیمیستێکی ئاست بەرزبێت یاخود زانستو زانیاریەکی زۆری پێ بێت، بەڵام هەرگیز نابێتە روناکبیر، واتە نابێتە بیریارێکی رادیکالی وەك "نیچە"و کەسانێکی وەك ئەو لە گەورە فەیلەسوفانی خۆرئاوا.

III – مشتومڕ لەگەڵ محەمەد عابد جابری

ئێستا دێینە سەرباسی مشتومڕ"تەرابیشی" لەگەڵ "محەمەد عابد جابری". یەکەمین شت تێبینی بکەین ئەوەیە زمانی "تەرابیشی" بەرامبەر بەم نوسەرە مەراکیشیە کە لە چەند ساڵی رابردودا شۆرەتو نێوبانێگێکی زۆری پەیداکرد، توندی پێوە دیارە. هەموو ئەوشتانەی "جابری" نوسیونی بێکەڵكو خراپ نین، نوسینی ئەو بەزمانی عەرەبی، لە وڵاتێکی وەك مەراکیشدا کە شاڵاوی زمان گەلێکە بیانی لەسەرە، وامان لێدەکات بەرامبەری هەست بە رێزو ستایش بکەین. چونکە زۆرێك لە هاوەڵانیو لەوانەی لە ئاستی ئەودان، نازانن بە عەرەبی بنوسن یان نایانەوێت پێی بنوسن. راستە لە پراکتیزەکردنی ئەو میتۆدانەی پێیوایە هی خۆین زۆر دەکەوێتە هەڵەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شەرەفی ئەو هەوڵو رەنج بەخەرجدانەی بۆ دەمێنێتەوە. شایەنی باسە "جابری" گەر تەنها ئەو میتۆدانەی پراکتیزە بکردایە کە بە چاکی دەستی بەسەریاندا

دەشکێت، ئەوا گەلێك ئەركی قورسی لە کۆڵی خۆی دەکردەوەو پشوی دەدا. بەڵام ئەو ویستویەتی پڕکێشی زیاتربکات، ئەمەش وایکردووە بکەوێتە هەڵەوە.

ئەو باس لەوەدەکات کە میتۆدی ئەپستمۆلۆژی، بە تایبەتیش میتۆدی "میشێل فۆکۆ"و چەمکی (ئەپستیم) بەسەر کەلەپوردا پراکتیزەدەکات. بەڵام لە رێی قسەکانیەوەو ئەو شتانەشی "تەرابیشی" لە بارەیەوە باسی دەکات، تێدەگەین لەو چەمکە حاڵی نەبووە لەناو ژینگە رۆشنبیریەکەی خۆیدا، ئەی کەواتە چۆن دەتوانیت بەباشی بەسەر کەلەپورێکی فیکری دیکەدا پراکتیزەی بکات، جیاواز لەو کەلەپوورەی لە پێناویدا فۆرمەلەبووە؟ باگوێ لە "جابری" بگرین بزانین چۆن چۆنی جیاوازی لە نێوان قوتابخانەی وڵاتانی خۆرهەڵاتی عەرەبیو قوتابخانەی وڵاتانی خۆرئاوای عەرەبی لەبواری فەلسەفەدا دەکات:(فەلسەفەی عەرەبی- ئیسلامی لە خۆرهەڵات ئاڕاستەو ئەپستمیەتێکی تیۆلۆژیانەی هەبوو، ئەویش لە بەرئەوەی نوقمی ناو ئیشکالیەتی گونجاندنی فەلسەفەو ئاین بوو،

بەڵام فەلسەفە لە مەراکیش‌و ئەندەلوس، خاوەنی ئەپستمیەتێکی زانستی‌و ئاراستەیەکی عەلمانی بوو، ئەویش بە هۆی قوتاربوونی لەو جۆرە ئیشکالیەتە). (ئێمەو کەلەپوور، ل ١٢).

ئەم قسانە هەر زۆر بێمانان‌و بگرە بەڵگەی بێئاگاییە لە ئەپستمۆلۆژیاو چەمکی (ئەبستم)یش. بەکارهێنانی وتەزای (تیۆلۆژی ئەبستمی)و (زانستی ئەبستمی)، بەڵگەی تێنەگەیشتنە لەو چەمکە سێنترالیەی "مێشێل فۆکۆ" لە ساڵی ١٩٦٦و لە سەرەوەختی بڵاوکردنەوەی کتێبی (وشەکان وشتەکان)دا فۆرمەلەی کرد. ئەم کتێبە (واتە وشەکان‌و شتەکان)، هەر چوارسەد لاپەڕەکەی تایبەتە بە فۆرمەلەکردنی تاکە زاراوەیەك لە فیکری مۆدێرندا، کە ئەویش چەمکی (ئەپستیم)ە.

ئاخۆ دەبێت ئەم (ئەپستیم)ە چی بێت؟

وەکی دەزانرێت "میشێل فۆکۆ" لەو کتێبە بەناوبانگەیدا باسی لە چۆنیەتی گەشەکردنی فیکری خۆرئاوا کردووە، لە سەردەمی رێنیسانسەوە تا ئەمڕۆو لەو مێژوەشدا پەی بە دوو دابڕانی ئەپستمۆلۆژی گەورە

بردووه، یەکەمیان لەگەڵ چرکەساتی "دیکارت"دا دەست پێدەکات لە سەرەتاکانی سەدەی حەڤدەهەمداو سەردەمی کلاسیکی لە زانستی ئەرستۆتالیسیو دنیابینی سەدەکانی ناوەڕاست بۆ بوون لە یەکترجیادەکاتەوە. دووەمیشیان لەگەڵ "کانت"دا دەست پێدەکات لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەمداو دەبێتە سەرەتای دەسپێکردنی قۆناغی مۆدێرنەی فیکری کە تا ساتەوەختی ئەمڕۆش بەردەوامە. ئەم قسانەش دەکەین سەرەڕای ئەوەی ئەوان هەنوکە باس لە گواستنەوە بۆ قۆناغێکی نوێ دەکەن کە قۆناغی پۆست مۆدێرنەیە.

"میشێل فۆکۆ" چەمکی (ئەپستیم)ی بۆ ئەوەهێنا، تاکایەی مەعریفی سەدەکانی ناوەڕاستو کایەی مەعریفی کلاسیكو کایەی مەعریفی مۆدێرنی پێ لەیەك جیابکاتەوە. لە سەروبەندی ئەم گەڕانەیدا "فۆکۆ" ئەوە ئەدۆزێتەوە کە لە نێوان ئەم سێ قۆناغەدا، دابڕانێکی تەواوەتی (دابڕانی ئەپستمۆلۆژی) هەیە. ئەو پێیوایە ئەپستیمەتی سەدەکانی ناوەڕاست (واتە ئەو سستمە فیکریەی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا

باوبووه)، جیاوازه له ئەپستمیەتی سەردەمی کلاسیكو مۆدێرن. شایەنی باسە چەمکی (ئەپستیم) داهێنراوی "فۆکۆ" نییە، لەبەرئەوەی زۆر لە مێژە لە زمانی یۆنانیدا هەیەو بە مانای زانست دێت. ئەپستمۆلۆژیاش بەمانای زانست ناسیو تیۆریای زانین دێت. بەڵام ئەو مانایەی "فۆکۆ" لە (وشەکانو شتەکان)دا بەم چەمکەی دەبەخشێت، خۆی دایهێناوەو بۆ ئەو دەنوسرێت. ئەڵبەتە هەمیشە جیاوازی لە نێوان مانای فەرهەنگیو مانای ئاسایی رۆژانەی زاراوەیەکداهەیە. ئەوە تەنها بیریارە مەزنەکانیش دەتوانن زاراوەی گەورە فۆرمەلە بکەن.

بازانین چەمکی (ئەپستیم) بە مانا فۆکۆییەکە یانی چی؟

(ئەپستیم) لای "فۆکۆ" واتە ئەو سستمە فیکریەی لە ماوەیەکی دیارکراوو لە ژینگەیەکی دیاریکراودا باڵادەستەو بەشێوەیەکی شاردراوە کۆنترۆڵی سەرجەم زانینو زانستە باوەکان دەکات لەو ماوەیەدا. واتە (ئەپستیم) بەجۆرێك لە جۆرەکان بریتیە لە(ناخود ئاگای مەعریفی) کە جڵەوی بەرهەمی زانستە جیا جیاکان دەکات، بەڵام بەبێ ئەوەی بەئاشکرادیاربێتو

دەربکەوێت، لەبەرئەوەی لە ئاستی ژێرەوەو لە قوڵاییەکی ئارکۆلۆژیدا پەنهانە. لێرەوە چەمکی ئارکۆلۆژیای فیکر دێتە ئارا. "فۆکۆ" کە تاوتوێی فیکردەکاتو لە فیکر دەکۆڵێتەوە ئەم کارە لەسەر ئاستی قوڵترین چین دەکات، نەك لەسەر ئاستی روکەشانەی گوتار. بەم پێیە ئەو دەچێتە ریزی بیریارە رادیکالەکانی وەك "نیچە".

دوای ئەوەی لەساڵی ١٩٦٦ دا کتێبەکەی "فۆکۆ" بڵاوبۆوەوە، کاردانەوەیەکی زۆرو هەرایەکی گەورەی لەناوەندە ئەپستمۆلۆژیو فەلسەفیە فەرەنسیو بیانیەکاندا دروستدکرد. هەروەها تێرمی "ئەپستیم" لەلایەن دەیان توێژەرو بیروبیارەوە تاوتوێ کراو لەوپێناوەشدا لاپەڕەیەکی زۆرو زەوەند رەشکرایەوە. گرنگترین رەخنەیەك ئاڕاستەی "میشیل فۆکۆ" کرابێت، پەیوەندی بەسروشتە قەتعیەی دابڕانەوە هەبوو، واتە چۆنیەتی لەپڕو ناکاوی گواستنەوە لەئەپستمیەتێکی دیاریکراوەوە بۆئەپستمیەتێکی دیکە (یاخود لەسیستمێکی بیرکردنەوە وە بۆ سیستمێکی بیرکردنەوەی دی).

"فۆكۆ" لەژێرباری ئەو ڕەخنانەدا (بەتایبەتی ڕەخنەی زانای مەزنی ئەپستمۆلۆژیا جان بیاجێ) ناچاربوو، کەمێك دەسكاری ئەو تێرمە بكاتو فۆرمێكی گونجاوتری بداتێ، ئەم كارەشی سێ ساڵ دوای (وشەكانو شتەكان) كرد، كاتێك كتێبە میتۆدیە بەناوبانگەكەی بەناوی (ئاركیۆلۆژیای مەعریفە) وە لەساڵی ١٩٦٩ دا بلاوكردەوە. "فۆكۆ" لەم كتێبەیدا هەوڵیداوە پردێك لەنێوان ئەپستیمی پێشترو دواتردا دروست بكات، بۆئەوەی وادەرنەكەوێت كەدابڕان لەنێوان سستمەكانی فیكردا بەدرێژایی مێژوو، دابڕانێكی عەدەمیو ڕەهان.

زۆر بەكورتی ئەوە سەربوردەی چەمكی (ئەپستیم) بوو. بەلام بابزانین "جابری" چی لێكردووەو چۆن چۆنی تێی گەیشتووە؟ لێرەشەوە كێشەكان دەست پێدەكەن. بەئاشكرا دیارە كە "جابری" بەچاكی لە زاراوەكە نەگەیشتووە، بۆیە ئاكامی پراكتیزەكردنی بەسەر كەلەپوری عەرەبی — ئیسلامیدا مایەی نائومێدییە. چونكە ئەو جیاوازیە قوڵەی "جابری" بۆ نمونە لەنێوان

(بەیان)و (عیرفان) دا دەیکات مانای تێدانیە. هزری ئیسلامی بەسەرجەم ئاینزاو رێبازەکانیەوە (لەسونەو شیعەو ئەبازی...)، سەربە قۆناغی ئەپستمی سەدەکانی ناوەڕاستە کە "فۆکۆ" بەشێوەیەکی جوان لەپێشەکی کتێبی (وشەکانو شتەکان) دا، باسی دەکات. هزری ئیسلامی سەربەگەردونی ئەقلیەتی سەدەکانی ناوەڕاستە، واتە سەر بەو دنیایەیە کە "ئەلیکسەندەر کوایری" بە گەردونی داخراو ناوی دەبات.

بۆسەلماندنی راستی ئەم قسەیەش، هێندە بەسە سەرنجێکی خێرا لەگوتاری ئاینزاکانی ئیسلام بدەین کەتا رۆژگاری ئەمڕۆش بەردەوامن.. ئەمە نە نەنگیەو نەلەبەهای کەلەپوریشمان کەم دەکاتەوە، چونکە هەردەبوو وابوایە. لێرەدا پێویست ناکات جیاکاری لەنێوان ئاینزا ئیسلامیەکاندا بکەین. سەرەڕای هەموو جیاوازییە ئایدۆلۆژیەکانو سەرباری ئەو مشتومڕە تونڌو تەنانەت ئەو ململانێ بێئامانەی لەنێوانیدا رویدا، بەڵام هەمویان دەچنەوە سەر هەمان ئەپستیم (ئەپستیمی ئیسلامی سەدەکانی ناوەڕاست کەهەمان ئەپستمی

مەسیحی سەدەكانی ناوەڕاستە). بەڵام لێرەدا كێشە لەگەڵ هەندێك لەموعتەزیلەكاندا هەیە، بەتایبەت لەگەڵ ئەو فەیلەسوفانەدا كەلەبواری ئەقڵاندندا (جابری ئەمە بەئاقاری بورهان ناو دێر دەكات)، لەخەڵكانی دی پڕكێشی زیاتریان كرد. ئایا دەكرێت بڵێین ئەوانە بەتەواوەتی لەگەڵ ئەپستیمی سەدەكانی ناوەڕاستدا دابڕانیان كردووەو بونەتە كەسانێكی (زانستخواز یان عەلمانی) وەكی "جابری" دەڵێت؟

پێموایە "جابری" لێرەدا دەكەوێتە هەڵەیەكی ئەپستمۆلۆژی زەقەوە. ئەو لە قۆناغ بەندی ئەپستیمۆلۆژی بۆ فیكری عەرەبی – ئیسلامی دەكەوێتە هەڵەوە. ئەمەش دەرەنجامی هەڵەو مەترسیداری لێدەكەوێتەوە. لێرەدا خەسڵەتی ئایدۆلۆژی تێزەكانی "جابری" ئاشكرا دەبێت، دوای ئەوەی ئەو روپۆشە ئەپستمۆلۆژیەی لێیدادەماڵرێت. جیاوازیكردن لەنێوان فەیلەسوفانی خۆرئاوای عەرەبیو فەیلەسوفانی خۆرهەڵات، لێرەدا هیچ مانایەكی نابێت، لەبەرئەوەی ئەو ئیشكالیەتە سەرەكیەی مژۆڵی كردبوون یەك شت

بوو: ئەویش ئیشکالیەتی گونجاندنی پێکەوەی نێوان ئەقڵو نەقڵ یان نێوان (حیکمەتو شەریعەت) بوو وەکی "ئیبن روشد" دەڵێت.

پاشان من نازانم "جابری" چۆن گەیشتە ئەوەی بڵێت : (فەلسەفەی ئیسلامی لە مەراکیشو ئەندەلوس لەئیشکالیەتی گونجاندنی نێوان ئایینو فەلسەفە رزگاری بوو بوو!)، ئەم قسەیە سەد دەرسەد هەڵەیە. ئەقڵانیەتی "ئیبن روشد" هەرچەندە مەزنیش بێت، بەڵام هەر ناتوانین بە ئەقڵانیەتی "رێنیە دیکارت" ی بەراورد بکەین کەیەکەمین قۆناغی مۆدێرنەی دەستپێکردو دووەمین قۆناغیش لەگەڵ "کانت" دا هاتە ئارا.

ئەو (ئەپستیم)ە یاخود (ئەو سیستمی بیرکردنەوەیەی) بەسەر ئەقڵانیەتی "دیکارت" دا زاڵ بوو، دوای ئەوەی هەموو پەیوەندیەکی خۆی بە فەلسەفەی سکۆلائیسیوئەرستۆتالیسیەوە پچڕاند، هەمان ئەو ئەبستمی (ئەو سستمی بیرکردنەوەیە نیە) کەبەسەر ئەقڵی "ئیبن روشد" ەوە بووە. ئەوە هیچ لەگرنگیو گەورەیی "ئیبن روشد"و هەوڵو ماندووبوونی

ئەو لەپێناو سەپاندنی ئیجتیهادو فیکری ئازاد لەکایەی عەرەبی – ئیسلامیدا کەم ناکاتەوە.

"دیکارت" لەکاتێکدا دەرکەوتو دەستی بەفەلسەفاندن کرد کە دۆزینەوە زانستیە نوێیەکان لەسەردەستی "کۆپەرنیکۆس"و "گالیلۆ"و هاتنە ئاراو وێنەی گەردونو جیهان گۆڕانو سستمی بیرکردنەوەی کۆن سەر لەبەر هەرەسی هێنا، بەڵام "ئیبن روشد" لەسەر بنەمای لۆژیکی "ئەرستۆ"و گەردووونناسی "بەتلیمۆس" و وێنەی کۆنی دنیاو گەردون فەلسەفاندنی دەکرد. سستمی بیرکردنەوەی ئەرستۆتالیسی – سکولائیسی (سستمێك کەبەدرێژایی چەندین سەدە هاوڵاتیانی ئەوروپاییو ئیسلامی لەچوارچێوەیدا ژیانیان دەکرد)، لەگەڵ دەستپێکردنی "رینیە دیکارت" بەفەلسەفاندنو پێشکەشکردنی کتێبە ناوازەکەی (وتارێك دەربارەی میتۆد) بەجیهان، درزی تێکەوتو دەستی بەدارِمانکرد.

کەواتە جیاوازییەکی چۆنایەتی (واتە ئەپستمۆلۆژی)، لەنێوان فەلسەفاندنی "دیکارت"و

فەلسەفاندنی "ئیبن روشد"دا هەیە، بەڵام لەرووی چۆنایەتیەوە هیچ جیاوازییەك لەنێوان فەلسەفاندنی "فارابی"و "ئیبن سینا" و تەنانەت "غەزالیش" دا نییە، سەرەڕای هەموو ئەو شتانەی لەنێوانیاندا رویدا.

سەرجەم فەیلەسوفە ئیسلامیەکان (هەروەها فەیلەسوفە مەسیحیەکانی پێش دیکارت)، سەر بەگەردونی ئەقڵی میتافیزکی ئەرستۆتالیسیو وەحی یەکتارپەرستی (یەهودی- مەسیحی – ئیسلامی)ن. ئەمە ئەو چوارچێوەیەبوو کەئەوانە بیریان تێدادەکردەوەو لەدەرەوەی ئەمەدا، بیرکردنەوە لەشتی تر مەحاڵ بوو، تەنانەت بۆخەڵکانێکیش کەزۆر بلیمەتیش بووبن. دەبوو گۆڕانکاری گرنگو چارەنوسساز لەسستمی بیرکردنەوەدا روی بدایە، تائەو ئەپستمیەی باڵادەست بوو بەسەریاندا هەرەسی بهێنایەو ئەپستمیەتێکی تازە لەدایك ببوایە، واتە فەزایەکی نویێ بۆ بیرکردنەوە بهاتایەتە ئارا. لێرەوە زاراوە گەلێکی ئەپستمۆلۆژی وەك: (بیرلێکراوەو بیرلێنەکراوە، لەژینگەیەکی تایبەتو ساتەوەختێکی دیاریکراودا) دروست دەبێت.

فیکر وەکی ئەوەی ئێمەپێمان وایە بەو رادەیە ئازادو سەربەخۆنیە، بەڵکو دەرگیری کۆمەڵە هۆکارێکی مادیو مەعنەوی، ناوخۆیو دەرەکی، ئاگاییو ناخود ئاگاییە. (لەمبارەیەوە بڕوانە کتێبەکەی میشێل فۆکۆ — سستمی گوتار — لاپەڕە ١٧٠، لەوێدا فۆکۆ باس لەو هەلومەرجە قورسو گرانە دەکات کەدەستی لەبەرهەم هێنانی گوتار، واتە گوتاری ئینسانیداهەیە). ئێمە کاتێك قسەدەکەینو دەنوسین پێمان وایە ئازادین، بەڵام لەراستیدا بەچەندین کۆتو بەندی ئاگاییو ناخودئاگایی تەوق دراوین. ئەم کۆتو بەندانەش بیرکردنەوە لەکۆمەڵگە ئسولیەکاندا پەکدەخەن.

بەجۆرە دەبینین ئەو دابەشکردنەی "جابری" لەنێوان سستمی (بەیانو عیرفانو بورهان) دا دەیکات، دابەشکردنێکی روکەشانەیەو ئەپستمۆلۆژیانە نیە، بۆیە زۆر بڕناکات. ئەم سێ سستمە سەرەڕای ئەوەی هەموویان سەربەیەك فەزای بیرکردنەوەن، هاوکات زۆر تێکەڵ بەیەکنو بەناویەکدا چوون. "ئیبن روشد" فەیلەسوف بووەو فەقیهیش بووە (گەورە دادوەری

قورتوبه بووه). هەروەها "غەزالی" یش لەیەك کاتدا فەیلەسوف‌و فەقیهو عارفیش بووه. دەتوانین هەمان شتیش دەربارەی "ئیبن سینا" ش بڵێین کە پزیشکیش بووه. کەواتە تەواوی ئەو کارە زانستیانە (لەپزیشکی‌و گەردونناسی‌و فەلسەفەو فیقهو زانست‌و تەفسیرو... هتد)، بەرهەمی یەك سیستمی بیرکردنەوەبوون‌و لەروانگەیەکی ئاینی سەدەکانی ناوەڕاستەوە لەدنیایان روانیوە.

لەلایەکی ترەوە "جابری" کاتێك باس لەفەلسەفەیەك دەکات کەخاوەنی ئەپستمیەتێکی تیۆلۆژیە، لەگەڵ فەلسەفەیەکدا کەئەپستمیەتێکی زانستی هەیە، لەجێی خۆیدانیەو لەروی ئەپستمۆلۆژیشەوە هیچ ناگەیەنێت. گواستنەوە بەرەو فەلسەفەیەك کەئەپستمیەتێکی زانستی هەبێت یان بەرەو فەلسەفەیەکی عەلمانی، هەتا ئێستاش لەجیهانی ئیسلامیدا روی نەداوە، کەواتە چۆن دەکرا شتێکی وا لەسەدەکانی ناوەڕاستدا روبدات؟ ئەم گۆڕان‌و گواستنەوەیە تەنها لەئەوروپاو لەسەروەختی سەردەمی

ڕۆشنگەریدا ڕویدا، کاتێك مەشروعیەتی ستونی بەلاداهاتو مەشروعیەتی ئاسۆیی شوێنی گرتەوە. مەبەستمان لەمەش ئەوەیە بڵێین لەوقۆناغەدا مەشروعیەتی عەلمانی کەلەسەرمافی دەنگدانی گشتی دروست بوو، جێگەی ئەو مەشروعیەتەی گرتەوە کەپشتی بەمافی یەزدانی پادشاکان دەبەست. ئەمەش هاوشان بوو لەگەڵ ڕمانی سستمی فیوداڵیو هاتنەئارای سستمی مافەکانی مرۆڤو هاوڵاتی لەشوێنی. هەروەها هاوشان بوو لەگەڵ جێهێشتنی قۆناغی ئابوری مەژیو مەمرە، بەرەو قۆناغی سستمێکی بەرهەم هێنانی مۆدێرنی بەرخۆری. لەگەڵ ئەمانەشداو بەهۆی پێشکەوتنی زانستو ئامێرو ئامرازە تەکنۆلۆژیەکانەوە، جیهان بینی کۆن پوکایەوەو جیهانبینیەکی تازە جێگەی گرتەوە. لێرەوە حوکمڕانیکردنی مەسیحی بەپێی مەشروعیەتی یەزدانی بۆدەسەلات هەرەسی هێناو حوکمڕانی دیموکراسی (واتە ئیرادەی گەل) جێگەی گرتەوە.

بەداخەوە بەمجۆرە دەبینین پرۆژەکەی "جابری" بەلادا دێتو دەکەوێت، هۆکارەکەشی ئەوەیە نەدەستی بەسەر ئەو میتۆدەدا دەشکێت کەبەکاری دێنێتو نەتوانای تێگەشتنیشی لەو چەمکانە هەیە کە کاریان پێدەکات. "جابری" گەر ئەم شتانەی بزانیایە، ئەوا نەدەکەوتە ئەو هەموو هەڵە زەقەوە سەبارەت بە قۆناغ بەندی ئەپستمۆلۆژی بۆ فیکری ئیسلامی قۆناغ بەندی ئەپستمۆلۆژی بۆ فیکر جیاوازە لە قۆناغ بەندی زەمەنی یاخود دابەشکردنی جوگرافی.

لەوانەیە بنەماڵەیە حوکمڕانو پادشاکانو سەردەمەکان بگۆڕێن، بەڵام سستمی بیرکردنەوە وەکی خۆی بمێنێتەوەو گۆڕانی بەسەردا نەیەت (بۆنمونە تائێستاش سستمی بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست بەسەر بەشێکی زۆری کۆمەڵگا ئیسلامیو عەرەبیەکاندا زاڵە. تەنانەت کاریگەری لەسەر زۆرێك لەتوێژی رۆشنبیرانو سیاسەتمەدارانیش هەیە. کەلێرەدا پێویست بەناو هێنانیان ناکات). سەرەڕای هەموو ئەوانە راستیەکی سەرەکی هەیە کەنابێت هەرگیز فەرامۆشی

بکەین، ئەویش ئەوەیە کە قۆناغ بەندی ئەپستمۆلۆژی بۆفیکری ئیسلامی، هەرگیز وەك قۆناغ بەندی ئەبستمۆلۆژی نیە بۆفیکری ئەوروپی. راستە کۆمەڵگەو فەیلەسوفانی هەردوولا لەمبەرو ئەوبەری کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست، بەدەست هەمان کێشەو گرفتەوە دەناڵێنن، بەڵام درك کردنیان بەوکێشانە هاوکات‌و هاوسەردەمی یەك نەبوون.

ئەوەی بەرلەدوو سێ سەدەی رابردوو، فەیلەسوفانی ئەوروپا باسیانکردوەو خستویانەتە ڕوو، ئێمە لەئێستادا پێیانەوە خەریکین. لەبەرئەوەیە من وتومەو دەشیڵێمەوە کەئێمە هاوسەردەمی "دیکارت"و "جان جاك رۆسۆ"و "ڤۆلتێر" و "دیدرۆ" و تەنانەت "لۆتەر" یشین لە سەدەی شازدەهەمدا، زیاد لەوەی هاوسەردەمی "ژان پۆل سارتەر" یان "کلۆد لیڤی شتراوس" یاخود "میشیل فۆکۆ" یان "یۆرگن هاپرماس" بین. ئێمە کاتێك ئەوانەی یەکەم دەخوێنینەوە، خۆمانیان تیادا دەبینین‌و هەمان کێشەو خولیای خۆمانیان تیا بەدی دەکەین، لەکاتێکدا کێشەو گرفتی ئەوانی دیکەیان دوورە

لەئێمەوەو نامۆن پێمان (وەکی کێشەی کۆمەڵگە مۆدێرنەکانی پۆست پیشەسازی).

ئەوەندە بەسە کتێبەکانی "رۆسۆ" و "ڤۆلتێر"و "دیدرۆ" بکەینەوە، تاکێشەو گرفتەکانی خۆمانیان تێدابیبینین، وەك کێشەی ستەمکاریو جیاوازی کۆمەلآیەتیو چەوساندنەوەو نەبونی ئازادیەکانو هەژاریو دەمارگیری ئاینیو جەنگی مەزهەبیو خێڵەکیو کێشەی نەفامیو لاوازی ئەقلآنیەت لەناو میللەتدا، لەگەڵ کێشەی سانسۆرو بلآوکردنەوەو گەیاندنی پەیامو بیروبۆچونەکانو.. هتد. نابێت ئەم قسانەمان وا وەربگیرێت وەك ئەوەی ئێمە حاشا لەبونی ریشەی ئەقلآنیەتو مۆدێرنەو عەلمانیەت بکەین لەکەلەپوری خۆماندا. هەروەها نابێت هەندێك وا تێبگەن ئێمە بەیەکچاو و چون یەك سەیری تەواوی ئەو ئاقارە جیاجیایانە دەکەین کەلە فیکری ئیسلامی کلاسیکیدا پەیدابوون. هەرچی پەیوەندی بەم خاڵەوە هەبێت خۆم بەنزیکتر لە هەڵوێستی "زەکی نەجیب مەحمود"و "محەمەد عابد جابری" دەزانم، نەك لە"جۆرج

تەرابیشی". پەیوەست بوون بە هەندێ ئاقاری کەلەپور یان کارەکتەرەکانی بەدەرلەوانی دی، مانای پارچە پارچەکردنی کەلەپورو لەتکردنی یەکپارچەیی کەلەپورو ناگەیەنێت. ئەمە مافێکی رەوای هەر بیریارێکی هاوچەرخی عەرەبە. لێرەوە پەیوەست بوونی "زەکی نەجیب مەحمود" بەموعتەزیلەکانو بە "ئەبو حەیانی تەوحیدی" یەوە، شتێکی ئاساییەو تێی دەگەین. هەروەها دەرگیری "جابری"ش بە "ئیبن روشد"و "ئیبن باجە"و "ئیبن خەلدون"و "شاتبی"و سەرجەم قوتابخانەی ئەندەلوسەوە، شتێکە لەجێی خۆیدایەتیو هیچی تێدانیە. نابێت بکەوینە داوی پۆلێنکاریو دابەشکردنی بەرتەسکەوە! کەئایا من لەگەڵ خۆرئاوای عەرەبیدام یان لەگەڵ خۆرهەڵاتی؟

ئاشکرایە رابونی هەر بەرەیەکیان، لەبەرەکەی دیکەدا رەنگدانەوەی دەبێتو کاریگەری جێدەهێڵێت. ئەگەر خۆرئاوای عەرەبی وەکی "جابری" باسی دەکات، ترۆپکی ئەقلانیەت بوو بێت لەرابردوووداو لەداهاتووشدا هەرئەو مەشخەڵی شارستانیەتمان بۆداگیرسێنێت، ئەوا

پێشوازی لێدەکەین. لێرەبەدواوەش هیچ پاساوێك بۆنکوڵێکردن لەم مەسەلەیە لەلایەن خۆرهەڵاتیەکانی وڵاتانی عەرەبەوە نابینم، چونکە ئێمە لە چارەسەر دەگەڕێین، نەك لەپێگەو ئەو جێو شوێنەی چارەسەرەکەی لێوەدێت.

بایەخدان بەرووە ئەقڵانیەکەی کەلەپور شتێکی زۆر رەوایە، بەومەرجەی لەسیاقی فیکری خۆی دەرنەهێنرێتو گەورە نەکرێتو ئەقڵانیەتی سەردەمی مۆدێرنی بەسەردا نەدرێت. چونکە هەڵوێستی ئەقڵانی یاخود هەڵوێستی مۆدێرن، مێژوو دەبڕێتو مۆدێرنەی ئەوروپی رەهانیەو تاکە رێبازێکیش نیە بۆ گەشەکردنو بەرەو پێشچوون، هەرچەندە سەرکەوتوترینو کامڵترین ئەز مونێکە.

ئێمە کەئەمەش دەڵێین دەزانین مۆدێرنەی ئەوروپی چەند مەزنو خاوەن دەسەڵاتو سەرکەوتوە. لەکەلەپوری ئیسلامیدا، نوێگەری زیاتر لای موعتەزیلەکان دەبینرێت وەك لەلای حەنبەلیەکان، لای "ئیبن روشد" زیاتره تالای "غەزالی".

گەورەترین نەهامەتیەك كەدووچاری جیهانی ئیسلامی هات، هەرەسهێنانی ئەو رەوتە ئەقلانیەبوو لەسەدەی پێنجەمو شەشەمداو سەركەوتنو بالادەستی رەوتی ئەرسۆ دەكسی بەرتەسكو دۆگمابوو. "جابری"و كەسانی دیكەش مافی خۆیانە حەسرەتێكی زۆر بۆئەوە بكێشن.. سەرەڕای ئەوەش پەیبردن بەو ئاقارە ئەقلانیانەی ناو كەلەپورو بایەخدا پێیان كەئاقاری ئیسلامی تەقلیدی فەرامۆشیان دەكاتو بەهێندیان ناگرێت، دەبێتە مایەی دروست بوونی بڕوا بەخۆبوونو گرەوكردن لەسەر ئەو هێزە نوێیانەی تازە دروست دەبنو دێنە مەیدان.

ئەگەر بابو باپیرانمان لەسەردەمو رۆژگاری خۆیاندا، بەئەقلانیەتو مۆدێرنەی فیكری ئاشنابووبن، كەواتە ئێمە بۆچی ناتوانین سەرلەنوێ لەئێستادا پێیان ئاشنابینەوەو بیانناسین؟ كێ دەڵێت سەركەوتنی رەوتی ئەرسۆدەكسی دۆگما بەسەر رەوتی ئەقلانی لیبراڵو كراوەدا، قەدەرێكی یەكجارەكیە؟ كێ چوزانێت داهاتوو بەچ ئەگەرێك ئاوسە؟

IV - بەرەو داماڵینی ئەفسانە و ئایدۆلۆژیا لە کەلەپور

پاش ئەوەی دواین لاپەڕەم لە کتێبەکەی "جۆرج تەرابیشی" خوێندنەوەو کتێبەکەم داخست، دەستم کرد بەپرسیارکردن لەخۆمو وتم: (هۆی چیە کاتێك روناکبیرانی ئێمە دەست دەدەنە تاوتوێکردنی کەلەپور، دووچاری سەرلێشێواندن دەبن؟ ئەم دەستەوستانیە لەخوێندنەوەی کەلەپور، بەشێوەیەکی ئەپستمۆلۆژیو دوور لەئایدۆلۆژیا چیە؟ بۆچی تاکە بیریارێك پەیدانابێت، تابتوانێت بەشێوەیەکی راستو دروست کێشەکان بخاتەڕوو؟). وتم خستنەڕووی نەك چارەسەرکردنی، چونکە ماوەی دەستنیشانکردنو خستنەڕووی کێشەکان ماوەیەکی زۆر دەوێت. هەنوکە خەریکە دیاریکردنی پەتاو نەخۆشیە کوشندەکان دەست پێدەکات. چارەسەرکردنیشیان وەك روداوی موعجیزەیەك وایە.

من پێموایە تائێستاش هۆکار گەلێك هەن رێگرن لەوەی فیکر لەکایەی رۆشنبیری ئێمەدا لەدایك بێت.

لێرەدا باس لەوشتانە دەکەم کەدەکرێت بە هۆکارە خودی یاخود ناوخۆییەکان ناویان بەرین:

هۆکارە ناوخۆییەکان: هۆکارێکی شەخسی و تایبەت هەیە کەپەیوەندی بەرۆشنبیران خۆیانەوە هەیە. زۆربەی زۆری رۆشنبیران لەرووی مەعریفیو میتۆدەو سەربەنەوەی کۆنن. ئەمانە شەرم دەکەن لەوەی چاوبەو میتۆدە کۆنانەی خۆیاندا بگێڕنەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ سالآنی پەنجاکانو چلەکانو بیستەکانی سەدەی رابردوو. ئەمەش مانای ئەوە دەگەیەنێت ئەوان لەو شۆڕشە مەعریفیە بێئاگان کەلەماوەی سی ساڵی رابردوودا لەبواری زانستە ئیسنانیو کۆمەڵایەتیو فەلسەفیەکاندا رویداوە. ئەوەی سەرنجێکی خێرایی ئەو نوسینانە بدات باس لەکەلەپور دەکەن، دەبینێت ملکەچی ئەو شتەیە کەدەکرێت بەمێژووی فیکری تەقلیدی ناودێری بکەین. ئەم مێژووەیش کەلە زانکۆکانی ولآتانی عەرەبیدا بەجیا لەمێژووی گشتی دەخوێندرێت، وەها مەزەندەی فیکرو بیرو بۆچوونەکان دەکات، وەکی ئەوەی ناوەرۆکێکی نەگۆڕو سەرمەدیان هەبێتو شتێکی بان مێژوویی بن.

واتە بەجۆرێك ئەو بیروڕایانە نیشان دەدات وەك ئەوەی، بوونەوەر گەلێکی خاوەن ئەقڵ بنو لەدەرەوەی هەموو هەلومەرجێکی زمانەوانیو کۆمەڵایەتیو ئابوریو سیاسی بن. بەکورتیەکەی ئەم مێژووە وەها سەیری بیروبۆچون دەکات، وەك ئەوەی بەسەر ئاسمانو بەسەر شتەکانو لەبۆشایدا وەستا بێت... ئەم تێڕوانینە بۆ مێژووی هزرو بیروبۆچونەکان، بەشێکی زۆری دەگەڕێتەوە بۆ بالآدەستی ئەو دیدگاچیەتی خوازانەی سستمە تیۆلۆژیو میتافیزیکیە کلاسیکیانەی، لەسایەی سستمە تیۆلۆژیە یەکتارپەرستیو فەلسەفەی ئەفلاتۆنیدا بوژانەوە (لەمبارەیەوە بڕوانە تیۆرەی ئایدیا نمونەیەکان لای ئەفلاتون).

وەکی ئاشکرایە خۆر هەڵاتناسی کلاسیکی (واتە تاساڵی ١٩٦٠) لەگەڵ فیکری ئیسلامیدا، هەمان دیدگای ئایدیالیستیو نامێژوویی بۆ فیکر هەیبوو (لەگەڵ هەڵاوێردکردنی هەندێ گەورە خۆرهەڵاتناس کەلە کاتی تاوتوێکردنی فیکری ئیسلامیدا، رەهەندی سۆسیۆلۆژیو ئابوریو کۆمەڵایەتیەشیان تێکەڵ

بەلێکۆڵینەوەکەیان کردووە، نمونە کانیان وەك مەکسیم ڕۆنسۆنو کلۆدکاهین). سەرەڕای ئەوەش گەورە نوێنەرانی خۆرهەڵاتناسی کلاسیکی هەمان ئەو میتۆدە فیلۆلۆژی یاخود مێژووییە پەیڕەو دەکەن کەلە سەدەی نۆزدەهەمەوە ماوەتەوە، زۆربەی زۆری روناکبیرانی ئێمەش لاسایی ئەوان دەکەنەوەو بەرێی ئەواندا دەڕۆن، بەڵام لەڕوی میتۆدیو ئەپستمۆلۆژیەوە هەر مەحکومی دیدگای تیۆلۆژی میتافیزیکین. ئێمە کەئەمەش دەڵێین دەزانین چ خزمەتێکی زانستی مەزنیان بەکەلەپوری ئیسلامی کردووە، لەرێی تاوتوێکردنی تێکستە سەرەکیەکانی بەشێوازێکی مێژوویو زمانەوانی ورد، بەوجۆرەی کەلەتاوتوێی تێکستە مەسیحیەکانی پێکرابوو لەسەدەی نۆزدەهەمدا. تائێستاش ئەم پرۆسەیە پێویستی بەوەیە تەواوبکرێتو خوازیاری ئەوەین چ بەوەرگێڕانو چ بەنوسین زمانی عەرەبیش بگرێتەوە.

ئێستا ئەم پرسیارە دەکەین: (کێ بەرهەمەکانی خۆرهەڵاتناسی ئەڵەمانیمان دەربارەی کەلەپوری ئیسلامی بۆ وەردەگێڕیت؟ کێ نوسینەکانی نۆڵدکەو

قوتابیەکانیمان بۆ وەردەگێڕێت، ئەو نوسینانەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم؟ من پێموایە تا سەدەیەکی دیکەش توێژینەوەکانی نۆڵدکە دەربارەی قورئان وەرناگێڕدرێن! ئەمەش گەورەترین بەڵگەیە لەسەر ئاستی قەوارەی بیرلێنەکراوەو ئەوشتانەی مەحاڵە بیریان لێبکرێتەوە، لەناوکایەی فیکری هاوچەرخی عەرەبیدا.. روبەری بیرلێنەکراوە لەواقعی ئێمەدا فراوانو بێسنورە، ئەمە لەکاتێکدا ئەو روبەرەی رێ پێدراوە بەبیرکردنەوە، زۆر بچوکو سنوردارە.. یان کێ دێتو توێژینەوەکانی ئێستای جۆزیف ڤان ئیسمان بۆوەردەگیرێت کەباس لە کێشەو ململانێی نێوان ئاینزاو گروپە جیاجیاکانی سێ سەدەی یەکەمی سەرەتاکانی ئیسلام دەکات؟).

ئەم کەموکورییە میتۆدیە شتێکی دیکەی لێدەکەوێتەوە کەمەترسی لەو کەمترنیە، ئەویش ونبونی هەستی مێژوویییە لای زۆربەی ئەو روناکبیرانەی ئێمە کەبەلێکۆڵینەوەو تاوتوێکردنی کەلەپورەوە خەریکن مەبەستمان لەمەش ئەوەیە کەئەوانە ناتوانن

مەسافەیەکی رەخنەیی پێویست لەنێوان خۆیانو ئایدۆلۆژیاکانی چواردەوریانو حەزو ویستی خۆیاندا دروست بکەن، کاتێك دەیانەوێت دەست بەلێکۆڵینەوەی کەلەپور بکەن.

وەکو ئاشکرایە مەرجی پێشوەخت بۆدەستپێکردنی توێژینەوەی زانستی، دروستکردنی مەسافەیەکی رەخنەییە لەنێوان لێکۆڵیارو بابەتی لێکۆڵینەوەکەدا. بەرلەوەی دەست بەنوسینی تاکە دێڕێك بکەین، دەبێت بیروبۆچونە پێشینەکانو چوارچێوە سۆسیۆلۆژیە چڕو زەبەلاحەکان وەلاوەبنێین. بەڵام لەبەرئەوەی کەلەپور لەیەك کاتدا کەرەستەی توێژینەوەیەو دەرگیری ئەو ململانێیانەشە کەلەئێستادا هەیە، ئەوا لێکۆڵیار بەزەحمەت دەتوانێت مەسافەیەکی رەخنەیی پێویست لەنێوان خۆیو بابەتی لێکۆڵینەوەکەیدا دروست بکات. بەمجۆرە لێکۆڵیاری ئێمە ناتوانێت خۆی لەویستو ئارەزوەکانیو بڕیارە مەزهەبیو خێڵەکیە پێشوەختەکانی بەدووربگرێت، هەربۆیە توێژینەوەکەی بارگاوی دەبێت بەوشتانەو زۆرێك لەراستگۆییو بەهای زانستی خۆی

لەدەست دەدات. ئەو ململانێ بێئامانو دژوارانەی ئێستا لەئارەدایە، کەس ناتوانێت بەئاسانی لەدەستیان قوتاری بێت.

هاوکات ئەوە هەستی مێژوویيە کەواله توێژەرەکانمان دەکات، بتوانن بەناخی کەلەپوردا رۆبچنو لەوسەریشەوە بەسەلامەتی بگەڕێنەوە. بونی ئەو هەستە مێژوويیە وادەکات کاتێك رۆدەچێتە خوارەوە، بەزمانی خەڵکی ئەو سەردەمە قسەبکاتو درك بەکێشەو خواستەکانیان بکاتو خۆیو گرفتەکانی ئێستا لەبیربکات. ئەگەر توێژەرەکانی ئێمە خاوەنی ئەو هەستە مێژوويیە بونایە، پرکێشی ئەوەیان نەدەکرد کەباس لەراستو چەپو لەئیسلامدا بکەن، یان مەسەلە گەلێکی وەك کۆنەپەرستیو پێشکەوتنخوازی یان ماتریالیزمو عەلمانیەتو ئەقلانیەتو مافەکانی مرۆڤو دیموکراسی، لەئیسلامدا باس بکەن. ئەم زاراوەو وتەزاو ئەزمونانە، بەرهەمی سەردەمی مۆدێرننو سەردەمانی کۆن بەم مەسەلانە ئاشنانەبووە، ئاشنانەبونیشی پێیان لەشانو شکۆی کەم ناکاتەوە. ئەم شتانە بەکورتی بۆ ئەو

سەردەمانە، دەچوونە خانەی ئەو مەسەلانەوە کەمەحاڵ بوو بیریان لێبکرێتەوە.

هەربۆیە گریمانەکردنی بوونی ئەمانە لەو سەردەمانەدا، واتە بارگاویکردنی رابردوو بەچەمكو وتەزاکانی ئێستا، ئەمەش بۆخۆی گەورەترین هەڵەی مێژوویيەو گوناهێکی گەورەیە لەبواری مێژووناسیدا. بەمجۆرە دەبینین لێکۆڵیارێکی وەك "محەمەد عابد جابری" دەتوانێت هەزاران لاپەڕە بۆ قسەکردن لەئەقڵی عەرەبیو (رەخنەگرتن لەئەقڵی عەرەبی) تەرخان بکات، لەکاتێکدا لەو سەردەمانەدا شتێك بەناوی ئەقڵی عەرەبییەوە بونی نەبووە..

ئەوەی لەوکاتەدا بونی هەبوو ئەقڵی ئیسلامی بوو، سۆزی ئاینیو مەزهەبی کاریگەری لەسەر ئەقڵو بیرکردنەوەی خەڵكو خوای سەدەکانی ناوەڕاست هەبوو، تائێستاش لەجیهانی ئیسلامیدا ئەو کاریگەریەی هەرماوە، چونکە سستمی بیرکردنەوە لەسستمی بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست جیانەبۆتەوەو هەمان (ئەپستیم) کاردەکات.

راستەو لەسەردەمانەنەشدا کەلەپورو هەربە زمانی عەرەبی نوسرابوو، جیاوازی نەتەوەیش هەبووە، بەڵام ئەوەی باڵادەست بووەو قسەکەری یەکەم بووە، ئاین‌و هۆکاری ئاینی بووە. هەرئەویش بووە کەموسڵمانێکی عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی پێکەوە کۆکردۆتەوەو لەکەسێکی مەسیحی جیاکردونەتەوە، تەنانەت گەر ئەو مەسیحیەش عەرەبێکی رەسەنی سەربە (بەنی تەغلوب) یش بووبێت. کەواتە پێویستە بەر لەهەرشتێ گرنگی بە رەخنەگرتن لەئەقڵی ئیسلامی یاخود لەئەقڵی تیۆلۆژی ئاینی بدرێت، لەبەرئەوەی عەرەب تائێستاش قۆناغی تیۆلۆژیان جێنەهێشتووە، وەکی ئەوەی لەئەوروپادا رویدا. هاوکات جیاوازی نەتەوایەتیش بەروونی، تەنها لەسەرەتای سەدەی بیستەم‌و دوای هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی پەیدابوو. لەم سەروبەندەدابوو عەرەب- بەموسڵمان‌و مەسیحیەوە- هەستیان بەگرنگی ناسنامەی زمان‌و ئەدەب‌و کلتوری خۆیان کرد.

ناسیۆنالیزم چەمکێکی ئەوروپی مۆدێرنەو گریمانەکردنی بونی لەسەردەمانی پێشودا، بەمانای

بارگاویکردنی رابردووە بەوتەزای ئەمڕۆ، لەکاتێکدا پێشتر ئەوەی هەبووە تەنها جیهانی ئیسلامی بووە لەبەرامبەر جیهانی مەسیحیدا.

بەڵام ئاخۆ دەبێت هۆکاری ئەم دیاردەیە چیٚ بێت؟ مەبەستم لەدیاردەی بارگاویکردنی کەلەپورە. ئێمە لەبری ئەوەی ڕێگە بدەین خۆی قسەبکاتو بەشێوەیەکی بابەتی تاوتوێی بکەین، وەك ئەوەی هەر مێژوو نوسێکی پسپۆڕ دەیکات، دەچین لەبری ئەو قسەدەکەین؟ ئەی هۆکاری ئەو هەموو هەڵە مێژوویانە چیە کەخەریکە هەموو خەسڵەتێکی زانستیو هەموو بەهایەکی ڕاستەقینە لەزۆربەی ئەو نوسینە هاوچارخانەی عەرەب دا دەماڵێت کەباس لە کەلوپەر دەکەن؟ پێموایە بۆئەمە تاکە هۆکارێکی سەرەکی هەیە، ئەویش لاوازی پێکهاتەی میتۆدیو نەبونی هەستی مێژوویە. لەبەئەوە وایدەبینم پەیدابوونی توێژەرێکی عەرەب کەبتوانێت کێشەو گرفتەکانی کەلەپورمان بەشێوەیەکی ڕاستو دروست بۆ دیاری بکات، شتێکی هێشتا کاتی

نەهاتووە، لەبەرئەوەی کەسێکی لەوجۆرە دەبێت چەند مەرجێکی تێدابێت، کەلەئێستادا ئەستەمە:

١-ئاشنایەتیەکی قوڵی بەکەلەپوری ئیسلامی هەبێتو چۆنیەتی خوێندنەوەی کتێبو دەستنوسە کۆنەکان بزانێت. کەدەڵێم بەقوڵی شارەزای کەلەپور بێت، مەبەستم کەلەپورە بەهەموو ئاینزاو ڕێبازەکانیەوە، لەسونەو شیعەو ئەبازیەو موعتەزیلەکانەوە بۆ فەیلەسوفە عاریفەکان. هاوکات بەچاکی شارەزای ئاقاری زانستی پەتی بێت (پزیشکی، فیزیك، میتافیزیك، گەردون، ماتماتیك،...).

٢- بەقوڵی ئاگاداری سەرجەم بەرهەمی خۆرهەڵاتناسی بێت لەسەدەی نۆزدەهەمەوە تائەمڕۆ (بەتایبەتی بەزمانەکانی ئەڵەمانیو ئینگلیزیو فەرەنسی)، چونکە دەرەنجام گەلێکی گرنگ هەن کە خۆرهەڵاتناسی پێیان گەیشتووە، بەڵام تا ئێستاش ئێمە لێیان بێئاگاین.

٣- تێگەیشتنێکی قوڵ لە ڕەوتی درێژی فیکری ئەوروپی، لە سەردەمی شازدەهەمەوە تا ساتەوەختی

ئەمڕۆمان. پێویستە ئەم تێگەیشتنەش بەرلەهەرشتێك بایەخ بەم خاڵە سەرەکیە بدات: تێگەیشتن لەوەی رۆحی ئەوروپایی چۆن چۆنی لە کۆتو بەندەکانی کەلەپوور رزگاری بوو، لە سەردەمی "مارتن لوتەر"ە وە لە سەر ئاستی فەلسەفی- زانستی، تا دەگات بە سەردەمی رۆشنگەریو سەدەی نۆزدەهەمو پراکتیزەکردنی میتۆدی رەخنەی مێژوویی بەسەر تێکستەکانی مەسیحیەتدا. بەکورتی پێویستە ئەوکەسە ئاگاداری وێستگە سەرەکیەکانی ئەو ململانێ خوێناویەبێت کە ویژدانی ئەوروپایی لەگەڵ کەلەپووری خۆیدا ئەنجامیدا، بەرلەوەی سەرەنجامی ئەم پرۆسەیە بەلە دایك بوونی ئایدیای مۆدێرنەو جیهانی مۆدێرن بشکێتەوەو بەرلەوەی تۆزو غوباری جیهانی کۆن لە خۆی بتەکێنێت.

٤- هەروەها پێویستە ئەو توێژەرە ،ئاگاداری گرنگترین ئەو رێبازو مێتۆدانەبێت کە لەماوەی سی ساڵی رابردودا کارایی خۆیان لە بوارەکانی زانستە مرۆڤایەتیو کۆمەڵایەتیەکاندا سەلماندووە، وەك: (میتۆدی زانست ناسی مۆدێرنو ئەو کۆدێتا

ئەپستمۆلۆژیانەی قوتابخانەی بڵاوکراوەی ساڵانە بەرپای کردن، لەگەڵ میتۆدی کۆمەڵناسیو زماننەوانیو سیمۆلۆژیاو بونیادگەری لە خوێندنەوەی تێکستو میتۆدی بەراوردکاری ئەنسروپۆلۆژیو ئارکیۆلۆژیای مەعریفە بە شێوازی فۆکۆو... هتد). هاوکات پێویستە بزانێت چۆن چۆنی هەموو ئەوانە بە شێوەیەکی گونجاو بەسەر کەلەپووری ئیسلامیو زمانی عەرەبیدا پراکتیزەدەکات.

لێرەدا مەرجێکی قورستر سەرباری ئەو مەرجە دژوارانەی پێشوتر دەخەم، ئەویش پەیدابونی توێژەرێکە کە تا ئاستی نەخۆشی عەودالی حەقیقەت بێتو ئامادەگی ئەوەی تێدابێت، لە پێناویدا قوربانی بە هەمووشتێك بدات- تەنانەت بە ژیانی خۆشی- ئەگەر پێویست بکات. لەمبارەیەوە "نیچە" دەڵێت: (پەی بردن بە حەقیقەت ئەوەندەی پێویستی بە بوێریو ئازایەتی هەیە، پێویستی بە مەعریفە نییە). راستە مەعریفەو تێگەیشتن گرنگنو هاوکات خۆخەریککردن بە باسو خواسی ئەکادیمی قوڵو پراکتیزەکردنی میتۆدو ڕێبازە

کاراکان پێویستن، پێشتریش هەرچیەکم باسکردووە بەم ئاراستەیەبووە، بەڵام ئەم شتانە- سەرەڕای گرنگیان- بۆ گەیشتنو پەیبردن بە حەقیقەت بەس نیین، چونکە لەوانەیە لێکۆڵیارێك لە لێکۆڵینەوەکەیدا بگاتە خاڵێك لەسەر لێوارە گەرمو تۆقێنەرەکانی حەقیقەت، لەم حاڵەتەشدا ئەوکەسە دەکەوێتە بەردەم دوو ڕیانێك: یان ئەوەیە پڕکێشی زیاتربکاتو بەرەو پێشەوەبچێت، یان پاشەکشە بکاتو دەست بەرداری ئەوەبێت.

مێژوش فێری کردوین کە بیریارە مەزنەکان- ئەوانەی قەڵەمبازی گەورەیان بە مێژووداوە، تەنها ئەوانەبوون کە بوێری ئەوەیان تێدابووە لە چرکەساتە چارەنوسازو گونجاوەکاندا دەستەو یەخەی حەقیەقەت بن. لەمبارەیەوەی "فرۆید" دەڵێت: (من زاناو فەیلەسوف نیم، من فاتیحم!...). بەهەرحاڵ لەم مەسەلەیەدا شتێك هەیە کە راستیەکی حاشا هەڵنەگرەو دەبێت بوترێت، ئەویش ئەوەیە: (ئاشکراکردنی حەقیقەتە شاردراوەکانی کەلەپوور، باجەکەی قورسو گرانەو رەنگە دەریایەك خوێنی بوێت).

پەراوێزەکان:

١-یەکەم: المرض بالغرب والتحليل النفسي لعصاب جماعي عربي.
دووەم: ازدواجية العقل: دراسة تحليلية نفسية لكتابات حسن حنفي،دار بترا، دمشق، ٢٠٠٥.

٢-حەسەن حەنەفی لە دوا چاوپێکەوتنیدا لەگەڵ رۆژنامەی (البيان)ی ئیماراتیدا ئەمە روندەکاتەوە و دەڵێت: (ئیخوانەکان پێیان وابوو کۆمۆنیستم و کۆمۆنیستەکانیش بە ئیخوان موسلیمینیان دەزانیم).. بەرواری (٢٠٠٥/٨/٣٠).

٣-کێ دەوێرێت وا بکات؟ ئەمە بە هەڵگەڕانەوە لە ئایین و پێشێلکردنی پیرۆزیەکان حساب دەکرێت و سزای هەڵگەڕانەوەیش لە ئایین کوشتنە.

٤- Jeffery (Arthur): The foreign vocabulary of the qur an, Oriental Institute, Baroda, 1938

٥- بڕوانە ئەو پێداچونەوە دوورو درێژەی ئێمە پێشتر بۆ ئەم کتێبە گرنگەمان کردو بەم دواییانە بە دووبەش بلاّوکرایەوە:
یەکەم: التحليل النفسي لعصاب جماعي عربي.

دووەم: ازدواجية العقل: دراسة تحليلية نفسية لكتابات حسن حنفي : دار بترا ، دمشق / ٢٠٠٥.

٦-رەنگە "جۆرج تەرابیشی" مەبەستی ئەوەبوو بێت گەڕانەوەی "زەکی نەجیب مەحمود" تاکتیکی بووە، مەبەستی لەوکارەش ئەوەبووەبێت کە کێشەی خۆی بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لەگەڵ کەلەپووردا یەکلایی بکاتەوە، بەبێ ئەوەی راستەوخۆ لەگەڵ کەلەپوورخوازاندا بەریەك بکەوێت.

٧- ئەلفرید لوازی (١٨٥٧- ١٩٤٠)، زانایاکی بەناوبانگی مەسیحی- فەرەنسی بوو. دەیویست میتۆدی مێژوویی بەسەر ئنجیلو بیروباوەڕی مەسیحیەتدا پراکتیزەبکات، ئەم کارەشی بووە مایەی ئەوەی روبەڕوی شالآوێکی توندی ناڕەزایی پیاوانی کڵێسا بێتەوە، تا گەیشتە ئەوەی پاپا "بیۆسی دەیەم" لە ساڵی ١٩٠٧دا فتوایەکی تیۆلۆژی لە دژی دەربکات. بەپێی فتواکەی پاپا دەبوو "لوزای" لە کڵێسا دەربکرێت (چونکە لە واقیعدا ئەو پیاوێکی ئایینی بوو)، هەروەها رێگەی بەهیچ کاتۆلیکیەك نەدەدا قەرەی بکەوێتو وتوێژی لەگەڵدابکات.

ئەم کێشە فیکریە بووە مایەی دروستبونی قەیرانێکی قوڵ لەناو مەسیحیەتدا، کێشەیەك کە بە قەیرانی مۆدێرنێتی ناوزەددەکرێت. ئەم قەیرانە هەرچەندە توندو بێئامان بوو، بەڵام دواجار بەخێرو چاکە شکایەوە. چونکە سەرەنجام لە مەسیحیەتدا، ئاقاری لیبرالیزم بەسەر باڵە ئسولیە توندڕەوەکەدا سەرکەوتو ئەو

سەرکەوتنەش بووە مایەی ئاشتبونەوەی نێوان ئاینو ئەقڵ یاخود نێوان مەسیحیەتو مۆدێرنە. بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بەم بابەتە، بڕوانە ئەم کتێبە قەوارە گەورەیە کە لە ئێستادا بۆتە سەرچاوەیەکی کلاسیکیو لە نوسینی لێکۆڵیاری مەزن "ئەمیل بۆلا"یە:

(مێژوو، بیروباوەڕی ئایینیو رەخنە لە قەیرانی مۆدێرنە). لە بڵاوکراوەکانی ئەلبان میشیل، ١٩٦٢.

Emie poulat: histoire, dqme et critique dans la crise moderniste. Albino michel. Paris. 1962.s